

чылдың август
е үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 73
(18660)

2015 чылдың
июль 7
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

УШУНУҢ ТЕРГИИН МАСТЕРЛЕРИ — ТЫВАДА

унуң чурту Кыдаттан чалаткан
ицюань» стилин тергийн мас-
ри Лью Чао биле Ванг Шуай,
ың Баштыңы Шолбан Кара-оол,
анаяктар херектеринин болгаш
алазы-биле сайыды Юрий Ооржак
рыгин аттыг спорт комплекзинге
иң спортчулары-биле ужурашкан.
кылга үезинде Лью Чао биле Ванг
айгамчык Тыва чуртунче чалааны
Шолбан Кара-оолга өөрүп четтир-
лереткен.

у спорт хевири тыва кижиниң хөө-
ончуг тааржыр. Санкт-Петербургка
экономика шүүлганга Кыдаттын
-шыырак, чедиишкинниг кижини

лериниң бирээзи Джек Маны «Тываже
тергийн ушу мастерлерин чалаары
болдунар ирги бе?» — деп айтырдым.
«Чүге болбас деп» деп харылааның
соонда, улуг-ла дизе, 2 неделя эрткенде
бо улуг мастерлеривис аалдап келди.
Бо башкыларның келгени анаа эвес, бир
ай иштинде олар өөредилгелерни эрт-
тирип, шылгараан кижилерни Кыдаттын
эң-не бедик школазынга өөредир-биле
шилип алып, Удавас Тывага чөөн чүктүң
дайынчы хевирлериниң школазының
тудуун эгелээр бис. Ынчангаш аңаа арга-
дуржулгалыг, бедик деңгелдиг тренерлер
херек апаар» — деп, Шолбан Кара-оол
чугаалаан.

Лью Чао биле Ванг Шуай чыылган-
нарга оожум аялганың үделгези-биле
кайгамчык көргүзүүн бараалгаткан.
Республиканың кадеттер корпусунуң
база найысылалдың өөреникчилери
башкыларның шимчээшкиннерин ка-
рак салбайн, улуг сонуургал-биле
көргөнөр.

Ушу мастерлери бир ай дургузунда 5
чыл аттыг стадионга эртенгиниң 7.30 база
кежээ 18.00 шактарда күзөлдиг кижилерге
мастер-класстарны, кадыкшыдылга гим-
настиказын эрттирер.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Чингис СААЯНЫҢ
тырттырган чуруу.

ДЕМНИГ ХӨДЕЛИР БИС

сияның арга-арыг ажил-агыйының
чы Иван Валентик июль 3-те Тыва-
эш барган.

аның девискээрин кырындан хы-
а, өрт өжүрер дериг-херекселдер-
чүлерни өрт хып үнген черлерге
риниң кайы хире бергезин олар
көргөн. Ол дугайында пятницада
селектор хуралга демдеглээн.
арга-арыгның баштыңы Иван
иктин даалгазы-биле Сибирь
алдыг округта Арга-арыг ажил-
епартаментизиниң удуртукчузу
ндр Гура регионнуң эрге-чагырга
ары-биле Тывага кады ажилдаан.
унуң хайгааралдарын, санал-
рын чугаалаан:

талазы-биле комиссияның опе-
штавы үре-түннелдиг ажилдап
мында агаар-бойдустуң берге бай-
өрттер болуп турар черлериниң
көргөш, мөөңнөп болур хире
ни чыгган. Нити планда көрдүнгөн
ни болгаш аргаларны хаара тутка-

ны Тывада эки-дир: ында бүгү күштерниң
15-16 хуузу хаара туткан болза, мында
күштерниң 60 хуузу, техниканың 30 хуузу
кирип турар.

Республика найысылалыга чоок
өрттерни өжүреринге ийги эшелон деп
адаар күштерни хаара тударынче кичээ-
гейни угландырза эки боор деп санап тур
мен. Чер-биле чедип болур черлерге
РСЧС-тиң бүгү системазынга ажылгап
болгу дег арендаторларны кириштирер.

Тываның ОБЯ-ның күштери болгаш де-
риг-херексели — 62 кижиниң база 18 техника.
Ол бүгүнү өрттү өжүреринге бүрүнү-биле
кириштирер дивейн тур мен. ОБЯ-ның эр-
гелелинде чепсек-херекселдерни, камга-
лакчылар кезектерин чер кырының өртүн
өжүрериниң, доскаарда суг чедирер дээн
ышкаш, ажилдарынче мөөңнөп, ыңдыг
черлерден авиабөлүктөрни хостап, олар-
ны чедери берге черлерге октап болур.

Ындыг тактика бистиң арга-курла-
вырларымыска тааржыр. Тывада ышкаш
улуг шөлдүг — 2-ден 11 муң гектар черде

өөскээн өрт өжүреринге норма-биле 500
кижи херек. А мында бүгү республиканың
хууда составының 433 кижизи хаара тут-
тунган. Ынчангаш чаа хып эгелээн өрттү
дарый өжүрүп, а улуг өрттерни чавырыл-
дырары чугула.

Республикада өрттерни узуткаар
талазы-биле ажилдарны «дөрт» демдек-
биле үнелеп болур. Ындыг болзажок
өрттерни өжүреринге бүгү РСЧС систе-
мазын база арендаторларны киришти-
рерин кыйгырдым. Бөгүн 45 кижини, 11 аар
техника ында хаара туттунган. Ол техни-
ка-биле черни чарып, өртке удур ажил-
дарны чорудар. Хол-биле өрт өжүреринге
көөрде, ол дүрген арга-дыр».

Виталий Акбердин, арга-арыг камга-
лалының федералдыг агентилелиниң
арга-арыг камгалаар эргелелиниң
начальниги: «Тывада байдал мындыг,
өрттерниң хөй кезини авиация зоназын-
да хып турар. Штат езугаар силерге 72
парашютчу-десантчылар турар ужурлуг.

(Уланчызы 2-ги арында).

ЧЫРЫТКЫЛЫГ ДАЛАЙ-ЛАМА 80 ХАРЛААН

Далай-Ламаның 80 харлаанының
байырлалы Тывага хамыктың мур-
нунда шажын-чүдүлгө утка-шынар-
лыг бооп эрткен. Россияның сарыг
шажын чүдүлгелиг шупту девискээр-
леринде дег, XIV Далай-Ламаның каң-
кадыкшылы болгаш узун назыны дээш
мөргүлдери Тываның хүрээлеринге
номчаан. Байырлалдың кол болууш-
куннары Кызыл хоорайда «Азияның
төвү» скульптура комплекзиниң ча-
нынга болган.

Тываның Камбы-лама Эргелелиниң
планы езугаар июль 6-да «Туй мандал»
— Чырыткылыг Далай-Ламага мандала
сөңнээриниң езулалын кылган. Ооң ут-
ка-шынары — Далай-Лама нирваны бай-
далче шилчивейн, чүдүкчүлөр-биле кады
артары. Байырлалдың кол болуушкуну
Чырыткылыг Далай-Ламаны алгап йөрзүн
судурну болгаш ыдыктыг Идигел, Кандан,
Лалчаа дээш, өске-даа судурларны ном-
чааны-биле уламчылаан.

Тываның Камбы-ламазы Будда
өөредилгезиниң утка-шынарының дуга-
йында кыска тайылбырны кылган. Буд-
дизм философиязының билиглеринге Го-
ман дацанда өөренип турар хуурактарның
аразынга диспут база болган, «Азияның
төвү» скульптура комплекзиниң чанынга
Чырыткылыг Далай-Ламаның буянын
ажыл-херзэнге, ат-алдарынга тураскаат-
кан республиканың уран чүүлүнүн мас-
терлериниң концерти, «Хүреш» стадионга
тыва национал хүрешке Тываның шилин-
дек 16 мөгелериниң маргылдаазы болган.

«Энерел», «Манджуши», «Кунпенче-
цо», «Тибеттиң өңүктери» сарыг шажын
хөй-ниити организациялары Далай-Лама-
ның 80 харлаанының байырлалына
тураскааткан хемчеглерни боттарының
программалары езугаар эрттирген.

Далай-Ламаның 80 харлааны-биле
холбаштыр Чадаананың Устүү-Хүрээзинге
Будданың 1000 дүрзү-хевириниң ыдык-
таашкыны август айда болур.

Буддизм Россияның эң кол дөрт
шажын чүдүлгелериниң бирээзи. Ону
Россияның чүдүлгелериниң бирээзи кыл-
дыр император Елизавета Петровнаың
Чарлы-биле 1741 чылда хүлээп көргөн.
Амгы үеде Россияда миллиондан хөй сан-
ныг буддистер бар. Буддизм чүдүлгелиг
Россияда девискээрлер — Тыва, Бурятия
болгаш Калмыкия.

gov.tuva.ru

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ, ТР-НИҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Өг-бүлениң, ынакшылдың болгаш шынчы чоруктуң хүнү-биле сагыш-сеткилдин ханы-зындан байыр чедириишкини хүлээп ап көрүңер! Өг-бүлениң камгалакчызы, ынакшылдың болгаш шынчы чоруктуң үлегери кылдыр санадып чораан Ыдыктыг Петр биле Феврония хүнү — эрте-бурунгу православ байырлалды чаа Россия албан-езузу-биле байырлал кылдыр хүлээп алганы ханы утка-шынарлыг. Быжыг өг-бүлө — кадык ниитилел болгаш күрүнениң сайзыралының үндезини.

Бистиң бөгүн демдегелеп турарыыс өг-бүлениң чаңчылдары Тываның чонунуң чаңчылдарына база хөөнөш. Бистиң республикада оларны, чүгле аас-биле эвес, херек кырында сагып турар. Өг-бүлениң быжыгы, чарлырының эвээжи-биле Тыва бистиң чурт-түвүстү чогулгалыг девискээрлерге хамааржып турары анаа эвес. Улусчу езу-чаңчылдарның чылы кылдыр чарлаан 2015 чылда бистиң чонувустуң кезээде үнелеп чорааны өг-бүлениң болгаш ажы-төлдүң ыдыктыын катап эгидеринче онза кичээнгеи салып турар бис.

Өг-бүлени быжыглаарынче, ону деткиринче республиканың бүгү социал политиказы угланган. Хей уруг-дарыглыг өг-бүлелерни камнап арттырынга болгаш хөгжүдеринге, иени болгаш чашты камгалаарына экономикаың болгаш саң-хөөнүң нарын чүүлдерни биске кажан-даа шаптыктаваан. Бо политиканы чуртталганың болгаш экономикаың аңгы-аңгы адырларына боттандырып келген бис. Чижээлээрге, кадык камгалалы, каң-кадык уругларны азырап өстүреринге дузалыг чаа угланышкындар болгаш албан черлери ажиттынып турар. Өөредилгеде, ол дээрге амыдырал-чуртталганың материалдыг байдалындан ха-

маарылга чокка, ниитилелдин кандыг-даа кезээден уругларга төлөтпег эртем-билигни чедип алырынче орукту ажыдып турар, социал лифтер деп адаарыыс төлөвилелдер-дир. Аныяк өг-бүлелер дүрген бажың-балгаттыг апаар аргаларны тудугда тургузуп, аныяктар хей уруг-дарыглыг, оларны азырап өстүрер аргалыг болзун дээш, бичии уруглар садтарын болгаш школаларны тудуп турар бис. Көдээде өг-бүлө фермаларын болгаш үндезини өг-бүлө болган ажыл-агыйның өске-даа хевирлерин деткип тур бис.

Өг-бүлениң кадыкшылы болгаш аас-кежииниң дугайында сагыш чогаары эрге-чагырганың эң кол айтырыгларының бирээзи. Тываның болгаш Россияның келер үеде менди-чаагай чоруу менди-чаагай өг-бүлөде деп көрүп тур бис, чүге дээрге чүгле өг-бүлөгө ажыл-ишчи чорук, төрөөн чурт-тунга ынакшыл, буянныг чүүлү бодарадыр болгаш бүдүрер күзөл хевирлеттинер. Бистиң хей национал ниитилелистиң быжыктырып, амыр-тайбыңның болгаш бот-боттарын билчириниң сагыш-сеткил чаңчылдары салгалдан салгалче өг-бүлөде дамчыдып чоруур.

Хүндүлүг чаңгыс чер чурттугларыыс, силерниң ада-ие күш-ажылыңар, чүгле боттарының эвес, а азыраан ажы-төлүн кижизидип турар силерниң өг-бүлелер дээш силерге өөрүп четтирдивис. Байырлал-биле силерге бүгү сагыш-сеткилден байыр чедирип, хей чылдар дургузунда кады чурттаарыңарны, кадыкшылды болгаш ажы-төлүңерниң, ажы-төлүңерниң ажы-төлүнүң буянын — чаңгыс сес-биле, өг-бүлениң өндүр чаагай аас-кежиин күзедивис.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ
ТР-ниң Дээди Хуралының
даргазы К.ДАВАА

ДЕМНИГ ХӨДЕЛИР БИС

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

херек кырында чүгле 64 киж бар. Олдээрге эвээш-тир. Чоорту регионга чеже киж хережил, ол хире чедир көвүдөдир херек». Росарга-арыг ажил-агыйының баштыңы Иван Валентик: «Сөөлгү чылдарда агаар-бойдустуң ескерилгени-биле мындыг байдалдарны доктаамал хайгаарап тур бис. Чылдың-на арга-арыг өрттери өөскүп турар. 2014 чылда Россияның девискээринге бирги өрт Приморье крайга январь 5-те болган. Арга-арыг өрттери ыңдыг эрте черле эгелевестурган. Өрттерниң шөлдери база ыңдыг улуг турбаан. Арга-арыг өрттериниң сезонун кандыг болурун догааштыраары берге. Ынчангаш өрт өөскүп болур хире черлерге өртке удур бөлүктөрнү мөөңнээри чугула. Ындыг регионнарда, ооң иштинде Тывага база, дузалаарына белен бис. Өртке удур техника садып алырынче угландырап чээли акшазын Бүгү-делегей банкызындан алып бис. Ынчангаш берге зоналарга техника хандырылганы күштөлдирери-биле регионнарда дузалаар шийтирнү үндүргөн, чагыңарны киринер. Россияның Чазаның даргазының ораакчызы Александр Хлопонинниң даалганына болгаш Росарга-арыг ажил-агыйының оперативтиг шавы-

ның шийтирлеринге болгаш сүмелеринге харысалгалыг болунар. Ол шийтирлерни анаа-ла куруг черден албаан, хей чылдарның хайгааралдарга, регионнарның арга-дуржулгазынга, хей санныг аналитиктиг материалдарга даянып алган. Ам таваржып келген бергедээш-кинерни аңаа даянып чайладыр. Ол дугайында Россияның Президентизи Хакасияга чорааш, чугаалаан болгай.

Федералдыг десанчы-парашютчулар албанының санынга хамаарыштыр. Россияның Президентизи 2013 чылда-ла парашютчуларның федералдыг болгаш регион штадын көвүдөдир дорт даалганы берген турда-ла, силерде 9 хуу кызырылда болган-дыр. Штата 72 десантчы бар. Ол албан-ны тударынга субвенция акшазын үлээриниң аргаларын өөренип көрүп турда, ону кылып алырыңар чугула. Мен республикага болдунар-ла чүүлдерни бээр мен, чүге дизе өрттер-биле демиселде шупту аргаларны ажылап турар-дыр. Регионнуң курлавырларын санаарда, ортума көргүзүлгелерге даянган, чорудар боор чүве, бо удаада силерде ол дыка хей-дүр. Ынчангаш, кады, демниг хөдөлүр бис».

Айлаң МОНГУШ.

889 миллион рубльди эгиткен

Тывага Суд приставтарының албаны 1999 чылдың төнчүзүнде долузу-биле тургустунган деп болур. Анна Ахмедовна Абрамова кол пристава турганының соонда, Александр Дарыевич Сарыглар 14 чылдар дургузунда ук албанның удуртукчузу кылдыр ажылдаан. Амгы үеде Суд пристава албанын Омак Степанович Достай удуртуп турар. Тываның Суд пристава албанының күүселде бүдүрүлгезин организастаар, истетпег чорудар, өрелиг улустан хавырған өнчүнү сайгарар болгаш уруглар тывар килдистиң даргазы Валерий Владимирович Булытов-биле интервьюну «Шынның» номчукчуларынга бөгүн сонугадыр-дыр бис.

— Валерий Владимирович, пристава эргелелиниң ажыл-чорудулгазын таныштырып көрүңерем...

— Ам бо хуннерде кожуун бүрүзүнде килдистерни база Кызыл хоорайда онза чугула күүселде бүдүрүлгелерин чорудар килдисти тургускан. Кызыл хоорай судтарында корум-чурум тудар килдис, оперативтиг дежурныйлаашкын чорудар тускайжыткан килдисти база дарый хөдөлүмүшкүн килдизин тургускан. Суд приставтарының ажылының ужу-дузасы чылдан чылче улгадып турарының барымдаазы кылдыр, 1997 чылда 27 млн. 298 муң рубльди тырткан болза, 2015 чылдың чүгле 5 ай дургузунда доостунган күүселде бүдүрүлгези езугаар 889 млн. 209 муң рубльди тыртып алыкчыларга эгидип берген.

— Силерниң дорт удуртуп турар килдизинерде каш киж ажилдап турарыл, хүлээлгелери кандыгыл?

— Чеди ажилдакчы бар, бүдүн республиканы адыр аайы-биле харылап турар: коммунал ачы-дуза дээш өрелер, алиментилер төлөвзөннер, торгаалдар дээш, оон-даа өске. Тываның чурттакчылары янзы-бүрү банкылардан, бичии хемчээлдиг саң-хөө организацияларындан, садыглардан дээш, өске-даа черлерге 1,5 млрд. рубль өрелиг болуп турар. Оларның аразындан алган чээлизин төлөп шыда-вайн барган улусту суд шийтири езугаар акшазын албадал-биле төлөттирер, судтуң шийтириниң күүселдезин чедип аар улус бистер, пристава-дыр бис.

— Силерниң көргүзүлгелерни сан-түңгө алып болза, кандыг боорл?

— Күүсекчи пристава бир хүнде ортумаа-биле 10-11 херектер-биле ажилдап турар, ол дээрге айда бира ажилдакчыга онааштыр 520 хире. Эргелелде күүсекчи пристава-арың саны 57 киж. Кожавыс Алтайда 77 пристава бар болза, оларның күүселде бүдүрүлгезиниң саны бир хүнде 9-6, 9-8 хире болур. Ажил-херээвистиң көрүлдизиниң талазы-биле Сибирь федералдыг округта ортумаак деңгелден бичии-ле өрү чоруп турар бис. Алимент төлөвзөн дээш суд шийтири-биле акшазын тырттырап ужу-луг улус-биле шыңгыы ажылды чорудуп турар бис. Оларның ниити саны 1960 киж, ол улустун 660-ны янзы-бүрү орулгалардан өрезин төлөп турар болза, шуут төлөвзөн, чаштынып чоруп турар кижилер 297. Каш хонук бурунгаар алимент төлөвзөн дээш дилеп-тып турган бир кижини Камчаткадан тып алдывыс. Маңаа үндүргөн судтуң шийтириниң күүселдези ам Камчатканың пристава-арың чоруптар. Мун-даа, чүс муң-даа акшаны суд төлээр дээн соонда, орай азы эрте-даа болза, демей күүсеттинер.

— Алимент төлээр киж-

лерниң аразындан эң хей акша төлээр кижиниң өрөзи чөжөл?

— Бир миллион ийи чүс муң рубль.

— Төлөдип аар арга бар бе?

— Өрезин дуглаары-биле ук кижиниң гаражтарын садыпкан, ам машиназын өре орнунга хавырар ажыл уламчылап турар. Машиназын бербес дээш, дээр-де-даа, азы үш-дөрт садып алыкчы таварыштыр садыптарга-даа, демей-ле тыпкаш, өрезин дугладыр бис.

— Машина башкара эргезин казыттырган улуска торгаал онаалдазы...

— Хүннүң-не эртен эрте республиканың КАИ албанындан кажан, каяа, кым деп чолаачы кандыг чурум үрээш, торгаатканыл, машиназын кайда тургусканын айыткан медээ чедип кээр. Түс чолаачыда оон өске кандыг төлөттинмээн штрафтар барыл, хынаар, чок болза, торгаалды төлөткөш, машиназын бериптер. Машинаны эзирик башкарып чорааш, туттурган чолаачы 30 муң рубль торгаал төлээр. Үжөн муң дээрге, киж бүрүзүнүң хүннүң-не карманнап алгаш чоруур акшазы эвес болгай. Ынчангаш мону төлээрде, улустар бергеджи бээр. Чижээ, суурдан келгеш, «Газель» чолаачылай бээр, эртен-кежээ кирген орулгазын төлөп бээр, доктаамал шалың чок болгаш, машина башкарып болур эргезин казыдып алган киж ол торгаалдың хуусаазын эрттирип, хей акшага өрөлени бээр.

— Өрелиг улустуң аразында кандыг кижилер барыл?

— Башкылар, артистер дээш күрүне албан хаакчылары безин бар. Судтуң өрезин эгитсин дээн шийтири күштүг болганда, албадал-биле төлөттирер ужурулг кижилерниң 400 хирези боттары, 600 киж кезек-кезек болгаш төлөп турар болза, 200 хире киж хаара туттунмаан. Оларны дачалардан, арендада бажыңнарындан азы ниити чуртталга бажыңнарындан дилеп тургаш, тып аарга, хавырып аар чүзү-даа чок, кээргенчиг байдалда чурттап турар таварылгалар бар. Чолаачы шыңзылгазын хавырткан киж эзирик чорааш туттурганда, 30 муң рубльден аңгыда, бир чыл чартык хуусаада машина башкара эргези чок болур. Шыңзылгазын эгидип бээр-даа, эмчи хыналдазы, шылгалда дузаары азы күрүне каайлызын төлээри база бар, ийи дугаар эзирик чорааш, туттурар болза, база-ла 30 муң рубль, чолаачы эргезин үш чыл казыдар болза, июль 1-ден эгелеп, эзирик чолаачыга кеземче харысалгазын онаар деп доктаал хүлээп алыр.

— Өрелиг кижилерни даштыкы үндүрбес деп доктаал ам-даа күштүг бе?

— Ындыг доктаал бар. Чоокта чаа бир киж Забайкальеден дедир Тываже ээр ужурга таварышкан болгай. Каш хонук

бурунгаар төлөп каан ме-квитанциязын көргүзөр кызыгааржылар бисте өрезин төлөпкен деп ба-чок дээш, эрттирбээн. К элчок шүүделге таварж бе-зи-биле, чорук чоруу нунда онлайн дамчыш болза, силерниң кыры өре азы торгаал бар бе-хынап аары күзенчиг. дээш тыппайн турар у-данзызы, ады, чуруу черлериниң сайтыларын, ынаар киргеш, хынап, та-боор. Республиканың п-албанының эргелелинде өжөгөргөн өрезин төл-турар кижилерниң чуруу азып каан «Хүндүлел с-разы» бар. Чоокта ча-кижи чедип келгеш, бо-чуруун ында азып каан д-өөрүндөн дыңнааш, он ч-акша өрезин төлөпкөш, ч-белек кылдыр дилеп а-чана берди. Ол ышкаш ч-чагыргаларының дарга-да өрелиг улустуң дан-база берип каан. Чурт-чоннуң хей кезии кири б-ге-зи кожууннарда-даа б-Кызылда чурттап, аж-турар боор. Тывада бир-8 млн. рубль өрелиг. Чү-чаар көвүдөй берген д-төлөвзөн турда, хөөлени б-Бир киж 33 млн. өрели-хөреңгизин, машиназын-өске-даа чүүлдерин сады-өрезин дугладыр ажылды-тавар чорудуп турар. Оон-республиканың оруктар-орук шимчээшкениниң үе-корум-чурум үрзэн дээш т-төлөвзөн турар чолаачы-доктаадып, хынап турар.

— Валерий Владимирович, тодаргай болгаш билдингир харылыга бергениңер дээш четтир чугаавыстың түңнөли бистиң номчукчуларымыз чүнү күзеп каар силер?

— Кандыг-даа бергелер таваржы бергеш, ырактар айыыл кел чыдарын көрүп, бажын элезинче суп ал-хоруй бээр страус деп куш-ында тоолчургу чугаада д-кижилер мээң өрөмни уттупта-эскербейн баар боор деп ка-манап орбайн, өрелиг алба-ринге чеде бергеш, ужу-чугаалаар болза эки. Кы-чүнү-даа утпас. Компьют-бар, документи де бижитт-соонда, албан төлээр а-силер. Ынчангаш канды-херекти, өрени, торгаалды-чедерин манап, узадып-ш-турбайн, эрте дээр айты-ылавылап билип алыры ч-Бочылдың 5 айының дургу-2000 киж машина башк-эргезин казыткаш, торга-онаашкан. Ол улустуң 2-шалың акшазындан, 600-пенсиязындан өрезин ты-рып турар, 41 херекти сок-каан, чүге дизе ол улус тор-акшазын доран төлөпкен. ч-чурумунун дүрүмнерин с-чоруур элээр чолаачы к-даа мындыг өреге дүшпес б-Машина мунуп чоруур р-орукка айыыл чок байда-хынап турар эрге-хоойлу а-дакчылары бар деп биле т-ла, хоойлу-дүрүмнү хажы-х-бодунуң бажыңга өре та-ту-каражадаар-дыр дээрзин б-билип, амы-хууда харысал-бедик болур ужурулг. Наталья МАСПЫК-О

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ЧИДИГ АЙТЫРЫГ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даргалаашкыны-биле Наркотиктерге комиссияның хуралында Тываның девискээринге психотроптуг бүдүмелдерниң чаа ирлерин негтередиринге р ажил-чорудулганың чеглерин сайгарып чугаа-кан.

Синтетиктиг наркотиктерниң дээнинден оларны хавыра-кожа регионнарда – Красноярск крайда 2 катап, Хакасия-18 катап көвүдээн, наркоти-ерлер Тываже кириериниң ктарын тургузар дээш, лдажышкыннарны кы-турар. Чижээлээрге, бо дың бирги кварталында убликаның Наркоконтроль аны регионда ажылгалды нип көөрү-биле эккел чыт-Кемероводан героинниң, озвилелден синтетиктиг отиктерниң хөй эвес пар-тарын туткан. Тываның 3-зының 2015 чылдың 5 ның көргүзүлгери-биле, отиктер-биле холбаалыг (2014 чылда 250) кем-херек едиишкыннерин илереткен. лограмм хавыртыгнан нар-ктиг бүдүмелдерниң колдуу-ыдыг чашпан бөлүү. Тывада ик үнген конопля шөлдерин кап турарындан ол көргүзүг эн чылга деңгээрге, 30 хуу жээ.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сайгарылга үезинде иң ИХЯ болгаш ТР-ниң коконтроль албанының ублика девискээринде оүүлгедиглер, психотроптуг аш наркотиктиг бүдүмелдер ылгазы-биле демисел ажи-га эки үнелелди берген: перниң тускай сорулга-чорудуп турар ажылыңар четтирдивис, ам наркоти-ерни тарадырынга удур п-чорудулганың чаа хем-ерин сайгаржып, чаа ээшкиннеринерге детким-көргүзүп, дузалаарыңа н мен. Кол сорулга – са-налды шын тургузуп, ону арылгаче кириери.

Тываның Баштыңы РФ-тиң ки херектер сайыды Вла-р Колокольцев база Тывада ның баштыңы Александр нов-биле дугурушканы езу-орук-патруль албанының стационарлыг пунктузун ка-жыдып, «Шивилиг» пункту-а транспорт хыналдазының арын экижидип, наркотик-и республикаже кириеринге дакты тургузар деп айыт-Оперативтиг байдалдың ыдап болурун кичээнгейге

алгаш, Тываның Баштыңы ора-лакчызы Артур Монгалга «Ак» ОПА пунктузун дүрген тургузуп, дериирин онза хайгааралга алыр даалганы берген.

Наркополицийжилерниң дыңнады-биле алырга, Ортаа Азия чурттарының даштыкы хамаатылары Тываже кижиниң кадыкшылынга онза айыылдыг, составында хайындырган чугай, өдек-мыяк, янзы-бүрү хоран үнүш аймаа кирген тыртар та-акпылар садып-саарарын орал-дашкан таварылгаларны туткан чижектер база бар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ындыг факт-барымдааларже кичээнгей-ни онза угландырып, херек-терни судче кирип, хоойлу үрекчилерин Россия девис-кээринче катап кирер аргазы чок кылырын негээн. Кадык камгалал болгаш өөредилге органнарынга школачыларның наркотиктиг бүдүмелдер ажы-галыңга экспресс-тесттерни калбаа-биле эрттирериниң арга-ларын тып, уругларның болгаш элээдилерниң кадыкшылын болгаш амы-тынын камгалаар сорулга-биле тайылбыр ажылын идеккейжидер даалганы берген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле РФ-те уруг-лар камгалаар бүрүн эргелиг төлээ Павел Астахов-биле июнь 26-да ужуражып, наркотиктиг бүдүмелдер даңзызынче кир-бейн турар синтетиктиг тыр-тар холумактарны элээдилер болгаш аныяктар ортузунда ажылап, тарадып турарыңга сайгарылганы чорутканын са-гындыраал.

«Кадыкшылды, кижини бүрүн-ү-биле чок кылыр наркотик ол-дур. Ындыг болзажок, ол айтырыг хоойлужудулга-биле таарыштыртырмаан. Павел Алексеевич-биле чаңгыс туруш-ту илередип, хоойлужу чогуур өскерилгелерни кириер дээш, кады ажылдаар сорулгалыг бис. Массалыг информация чепсектеринге амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаал-даан болгаш наркоманияга удур профилактика айтырылгаче кичээнгейни углаарыңаадым» – деп, Шолбан Валерьевич Кара-оол ынчан чугаалаан.

Июнь 26-да, Наркомания болгаш наркотиктерни хоой-луга чөрүштүр саарылга-биле демиселдиң бүгү-делегей хүнүнде, Тываның Баштыңы республиканың наркология диспансеринге чедип, «2013-2020 чылдарда ТР-ниң кадык камгалалының хөгжүлдэзи» күрүне программасы база

2014-2020 чылдарда ТР-ниң арагалаашкынга удур күрүне программасының боттанышкыны-биле садып алганы 4 млн. рубль өртөктиг «МАЭСТРО» деп газтыг хроматограф медицина дериг-херекселин көргөн. Бо дериг-херексел аарыг кижиде синтетиктиг наркотиктерни тода-радып, экижишкынни бадыткап, наркотиктиг бүдүмелдерден ойталаарының чадазын илере-дир аргалыг. Бо чылдың 5 айын-да 21065 химиктиг-токсикологтуг шинчилелдерни чоруткан.

Наркологтуг эмчи дузанын көргүзери-биле мобильдиг калбак ажылгалдың рентген болгаш чаа үениң УЗИ аппа-раттарын саткан. Дүрген дуза чедирериниң салбырында хо-раннар болгаш токсинерден хан арыглаар плазмафереза аппаратты, аарыг кижиниң кол органнарының байдалын хай-гаараар мониторларны, хөй ажылгалдыг оруннарны, шим-чеп чоруур дефибрилляторну тургускан. Реабилитация чору-дарыңга «сенсорлуг өрээл» — арага болгаш наркотиктерден хамаарылгалыг кижини оон ой-талаарыңа психологтуг турушту дүрген болгаш шынарлыг отту-рар комплекс база дериттинген.

«Ниитилелдиң эң-не чидиг айтырыының бизинде турар си-лер. Арагалаашкынның уржуун-дан кем-херек үүлгедиишкыннери болуп, арага болгаш наркоти-ктер кадыкшылды үрөп, өг-бүлөде социал чаагай эвес чорук арагага хамаарылгачан дээрзин эки билер силер. Ынчангаш Тываның келир үези, бистиң ажы-төлүвүс кандыг болуру си-лерниң тускай угланышкынның ажылыңардан хамааржыр дээр-зин утпазыңарны дилеп тур мен» — деп, республиканың Баштыңы эмнелгеге чорааш, коллективтиң кежигүннеринге чагаан.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы биле Наркология алба-ны республиканың өөредилге черлеринге наркотиктерни негтередиринге удур демисел чорударының санал-оналдарын ажылдап кылыр даалганы бер-ген. Республиканың кадык кам-галал эргелелдериниң органна-рыңа республиканың чурттакчы чонунга наркологтуг дузаны экижидериниң талазы-биле аңгы-аңгы федералдыг програм-маларга идеккейлиг киржип, аарыг кижилерни эмнээриниң чаа арга-хевирлерин болгаш угланышкыннарын, ооң иштин-де күрүне-хуу эштежилгелерни кирип негтередир даалганы база онааган.

Любляна ПАРАТМАА.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагыргазының органнарында бүрүн эргелериниң доктааткан хуусаазында ээлеп турар «удуртукчулар» категорияның Тыва Республиканың хамааты күрүне албанының албан-дужаалдарының даңзызын бадылаарының дугайында

«Россия Федерациязының хамааты күрүне албанының ду-гайында» 2004 чылдың июль 27-де №79-ФХ Федералдыг хоойлуга, «Тыва Республиканың хамааты күрүне албанының айтырыгларының дугайында» 2006 чылдың апрель 21-де № 1 739 ДХ-1 хоойлуга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагыргазының органнарында бүрүн эргелериниң

доктааткан хуусаазында ээлеп ту-рар «удуртукчулар» категорияның Тыва Республиканың хамаа-ты күрүне албанының албан-дужаалдарының даңзызын кап-сырылга езугаар бадылаар.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күш кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2015 чылдың июнь 24
№ 107

2015 чылдың июнь 24 № 107 Тыва Республиканың Баштыңының Чарлыгына капсырылга

Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагыргазының органна-рында бүрүн эргелериниң доктааткан хуусаазында ээлеп турар «удуртукчулар» категорияның Тыва Республиканың хамааты күрүне албанының албан-дужаалдарының даңзызы

Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагыргазының органнарында:
Тыва Республиканың күрүне комитетиниң удуртукчузу (даргазы);
Тыва Республиканың албанының удуртукчузу;
Тыва Республиканың агентилел директору;
Тыва Республиканың эргелел (Агентилел) начальниги;
Тыва Республиканың Чазааның херектер эргелекчизи;
Тыва Республиканың сайыдының бирги оралакчызы;
Тыва Республиканың сайыдының оралакчызы;
Тыва Республиканың Чазааның херектер эргелекчизиниң бирги оралакчызы;
Тыва Республиканың Чазааның херектер эргелекчизиниң оралак-чызы;
Тыва Республиканың күрүне комитетиниң удуртукчусунуң (даргазының) оралакчызы;
Тыва Республиканың албанының удуртукчусунуң оралакчызы;
Тыва Республиканың агентилел директорунуң оралакчызы;
Тыва Республиканың эргелел (Агентилел) начальнигиниң оралак-чызы.

Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының 2012 чылдың май 4-те № 145 Чарлыын күжүн чидирген деп санаар дугайында

Тыва Республиканың хамаатыларының чамдык кате-горияларының социал деткимче-зин социал чөптүг чоруктуң прин-циптеринге, хамаатыларның хууда эрге-ажыктарын бол-гаш Тыва Республиканың хөй-ниити эрге-ажыктарын деңгизүүрлүг сагып турарың-га база Тыва Республиканың республика бюджетиниң арга-шинээн кичээнгейге ап, адрес-тиг болгаш хереглелдерниң принциптериниң үндезининге дүүштүрер сорулга-биле док-таадырым болза:

1. Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Дарга-зының 2012 чылдың май 4-те № 145 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалдарын ээлеп турар ки-жилерге чамдык социал мага-дылалдар дугайында» Чарлыын күжүн чидирген деп санаар.

2. Тыва Республиканың Баш-тыңының – Чазааның Дарга-зының 2012 чылдың май 4-те № 145 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалдарын ээлеп турар ки-жилерге чамдык социал мага-дылалдар дугайында» Чарлыы-биле көрдүнген кижилерге Тыва Республиканың Чазаа компен-сация хевирниң хемчеглерин доктаадыр.

3. Бо Чарлык, ону албан-езу-зу-биле парлаан хүнден он хүн эрткен соонда, күш кирер.

4. Бо Чарлыкты «Хоойлу-дүрүм информациязының албан-езузузунуң интернет-пор-талыңга (www.pravo.gov.ru) ки-и-рер».

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2015 чылдың июнь 24
№ 108

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧОК КЫЛЫР ДЭЭШ

Тываның хереглекчилер ниити-ниң Танды кожуунуң Чагытай хөлде енок» лагерге бичии уругларның аш ол лагерниң ажилдакчыла-луг кижилерниң ижин-шөйүндү ннанышкыны болган соонда, бликаның өөредилге болгаш эртем, к камгалал, Россияның хереглел ааралының специалистеринден стунган ажилчын бөлүк Тываның и уругларның дыштанылганының амал лагерлеринге хыналданы үп турар.

итизини-биле 16 санныг лагерлерниң

12-зинге уругларның каң-кадык болгаш айыыл чок дыштанырын, аш-чем болгаш медицина талазы-биле хандырылганын чүү хире хемчээлдиг, кандыг шынарлыг организастаанын хынаан. Хыналданың баштайгы түңнелдери езугаар алырга, лагерлерниң ажилдаарыңа чөпшээрел документилери чогуур негелделер езу-гаар кылдыг болган, лагерлерге өске кижилерниң болгаш лагерлерниң ажилдакчыларының лагерлерге дыш-танырыңа чөпшээрел документилери, медицина дептери чок уругларының тур-ганы илереттимээн. Бичии уругларның

дыштанылга черлериниң шуптузунда санитар-эпидемиологтуг режимниң не-гелделерин сагып турар.

Лагерьлерге эрттирер дыштаныл-ганың тематиктиг планынче, уругларның оюн-тоглаазын организастаанынче, отрядтарның булуңнарынче болгаш ин-формация хана солуннарынче онза ки-чээнгейни хыналда үезинде угландырган. Дыштанылга-кижизидилге программанын тургузарыңа Тыва Республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар агентилелиниң «Байлак» лагери шырак белеткелдиг болган.

«Металлург» биле «Азас» лагерь-лерге камгалакчының болгаш лагерьге дежурныйның ажилдаар черинде чогу хыналда үезинде билдинген. «Метал-лург», «Отчугаш», «Чагытай», «Тажный», «Шивилиг» лагерьлерде дыштанып кел-ген уругларның саны эвээш болган.

Хыналда үезинде илереттинген четпестерни лагерлерниң удуртукчу-ларыңа болгаш лагерьлерниң тургу-зукчуларыңа дыңнадыр, четпестери илерээн лагерлерге дагын хыналданы чорудар.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ААС-КЕЖИК, БЫЖЫГ ТАЙБЫҢ ДЭЭШ ДЕМИСЕЛЧИ

Делегейге ыдыктыг сарыг шажынны суртаалдап чоруур авыралдыг башкывыс июль 6-да 80 харлаан. 1950 чылда 16 хар чедип чорда, ону XIV Далай-Лама кылдыр чарлаан. Оон бээр 65 чылдарның дургузунда шажын-чүдүлгевисти чер-делегей кырынга бодарадып, диргизип, хосталга, быжыг тайбың, эп-найырал дээш туржуп келген, өндүр энерелдин, кээргээчел сеткилдин чаяакчызы, авыралдыг Башкывыс-тыр.

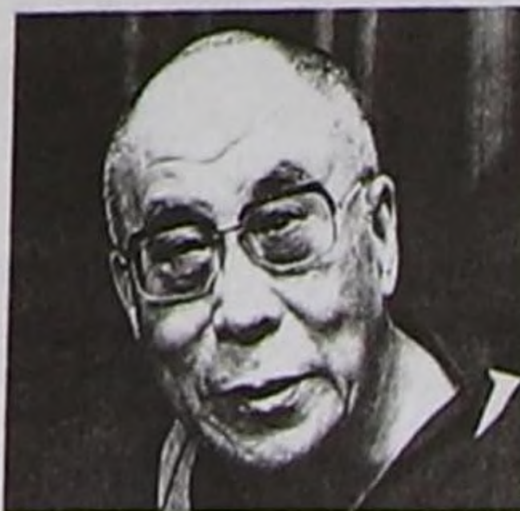
Ыдыктыг XIV Далай-Лама, Тенцин Гьятсо 1935 чылдың июль 6-да (Тибет календарь езу-гаар Ыааш Хаван чылы) Тибеттин соңгу-барыын талазында Такцер деп бичии суурга чырык көрүп төрүттүнген. Тос дээр, Долаан-Бурган, чырыткылыг Ай, Хүн ону шажынчы бодаралдын кижизи кылдыр чаяаган. Киж бүүрүзүнге ыңдыг салым-чол таварышпас.

Буян-кежиктин кижизи Далай-Лама «Мээң черим болгаш чонум» деп номунда мынча дээн: «Бир эвес бай, аристократ өг-бүлөгө төрүттүнген турган болзумза, яды тибетчилернин сагыш-сеткилин, салым-чолун, бодалдарын билбес турган мен. Ынчангаш оларны кээргеп, салым-чолун чиигедир хемчеглерни кезээде ал келдим». Он

үшкү Далай-Лама 1909 чылда мөргүл кылып чорааш, Такцер суурга чедип, ол чернин бойдус-чурумалынын чаражын магадаан. 1937 чылда чаа Далай-Ламаның катап төрүттүнерин дилээн бөлүк ламалар Такцер суурга келген. Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның «Мээң черим болгаш чонум» деп номунда бижээни: «Катап төрүттүнген бичии уруглар мурнуку чуртталгазында кижилерни, эт-септи утпаан болур. Оларны кым-даа өөрөтпээн-даа болза, чамдыктары шажын номналын номчуп билер. Ламаларга мээң чугаалаан бүгү чүүлүм дилеп чорааны катап төрүттүнер Далай-Ламаны тыварынга үндезинни берген». Далай-ламаларның чаяалгалары 1391 чылдан бээр эгелээн, 624 чыл бурунгаар бир дугаар Далай-Лама бодараан.

XIII-кү Далай-Лама бурганнаан соонда, шажын езузу-биле дилээшкннерин түнчелинде ону 1940 чылда шинчилеп тылкан. Ынчангаш Тенцин Гьятсо мурнуку Далай-Ламаның катап төрүттүнген хуулгазыны болуп турар. Езу-чурум езугаар Далай-Лама болурунун мурнунда 13 чыл дургузунда шажын өөренип, Будда бурганның өөрөднүн бүгү-ле уранаргаларын, ламалашкынның

чажыг күштерин шингээдип алып ужурулг. Ыдыктыг Башкывыс ону чедишкнниг өөренип эрткен.

Тенцин Гьятсону Йонгзин Линч Ринпоче болгаш Йонгзин Тричанг Ринпоче тускай система езугаар беш улуг, беш бичии эртемнерге өөрөдип турган. Беш улуг эртем дээр, логика, тибет уран чүүл, культура, санскрит, медицина, буддизм философиязы. 24 харлыг тургаш, сарыг шажынның үш улуг университетинге шажын докторунун эртем чадазынын шылгалдаларын чедишкнниг дужааган. Ол 20 муң эртемден ламалар олуржуп турда, шылгалдаларны тергип эки дужаагаш, шажын эртемнин доктору (Геше Лхарамба) атты алган.

1949 чылда тибет-кыдат харылзаалар чидигленген. Кыдаттын чазаа Тибетти Кыдаттын кезии

деп туруп берген. Бодунун чонунун сагыш-сеткилин, туружун илеретпишаан, Далай-Лама мынчаар бижээн: «1912 чылдан 1950 чылга чедир Тибет кайы-даа чуртка хамаарышпас тускай күрүне турган, бистиң эрге-байдалымыс 1912 чылда турганы-биле хевээр арткан». 1950 чылда Кыдаттын шерии Чөөн Тибеттин девискээринче кирип келгени байдалды мырыңай нарыдаткан.

1959 чылдың март 10-да Лхасага кыдат шериглер биле тус черниң чурттакчыларының аразында чепсектиг чөрдүз болган. Хан төгүүшкүнү болдурбас сорулга-биле Ыдыктыг Далай-Лама оон чоруурун шийтпирлээн. Индияның чазаа, ооң чону Далай-Ламаны, ооң 78 муң шажынчы талалакчыларын хүндүлээчел езу-биле хүлээп алган. Чырыткылыг XIV Далай-Лама 1960 чылдан бээр Индияның Дхарамсала хоорайда чурттап турар. Ол даштыкы Барыын чурттарже чоруп, тайбың дээш туруштуг демисежип чоруур, буддизм философиязынга 17 номну бижээн, делегейниң дыка хөй улуг университеттери ооң буддизм философиязының ханы утка-шынарлыг эртем ажылдары дээш хүндүлүг доктор атты тывыскан. Хосталга болгаш тайбың дээш туруштуг демиселчи Ыдыктыг XIV

Далай-Ламага Нобель шаңы 1989 чылда тывыскан.

1992 чылдың сентябрь хуннеринде Чырыткылыг Хулай-Лама Тывага чаларал чон-биле ужуражып чоруп, Тываның улуг-биче назылы чону ону кайы хире хүндүнак сеткил-биле уткуп алган ийик? Кандыг-даа бедбан-дужаалдыг аалчыны кыдаа ынчаар уткуп хүлээп чорыдыктыг Башкы Тывага турган хуннеринде хөйну кыды Тываның күрүне тугун, Тыва даан, Чадаананың Хүрээзин болгаш өске-даа лерни ыдыктаан болгаш муркижилерге ачы-буянын чеди Оон эгелээш Тываның хонсуурларында хүрээ-хииттер бурганнар туттунган болгаш нуп-даа турар. Чоннуң эңыла аныяктарның хүрээлерге, башкыларга чүдүп-сүзүп көвүдээн. Езу-чаңчылдары сагып, ону эдерип турар. Чырыткылыг Башкының чуруун черлерде аскалаан, чон утуг, тураскаалдыг черлер чурт-хонаштарын дагып апарган.

Оолак КАРА-
шажынның талалакчы
хоочун чүдүкчү.
Чыраа-Бажы суур.

Даа кожууннун 250 чыл оюнга

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫ БОТТАНЫП ТУРГАН

Монгуш Буян-Бадыргы Хемчиктин Даа кожуунунун чагырыкчызы чораан боорундан аңгыда, Таңды-Тываны бот-догуннаан республика кылдыр тургузарынга удуртукчу, башкарыкчы кол кижилернин бирээзи турган.

1927 чылда Таңды-Тываның улустун Улуг хуралының бешки чыыжы болуп эрткен. Ук чыышка Тываның сайыттарының отчеттарын дыңнаан. Ынчан Буян-Бадыргы саң яамызының сайыды турган. Ол улуг чыыштын протоколун моол бижик-биле бижээн. Ону латин үжүктүг тыва бижикче шилчидип бижээнин езугаар мен орус үжүктүг тыва бижикче шилчидип бижээн мен.

Протоколдун кол черин Монгуш Буян-Бадыргының илеткел ээлеп турар. Ону номчуп орташ, киж Буян-Бадыргының угаан-сарыылдыын, бедик медерел-биле бурунгаар көрүштүүн эскерип каар чорду. Ооң илеткелинде Тываның саң-хөөзүн долдурарының аргаларын тодаргайы-биле айыткан.

«Чурт бюджетиди чүден тургустунарлы? Бирги ээлчегде арат өг-бүлелериниң малының үндүрүүндөн» деп чугаалааш, ону тайылбырлааны мындыг. «Арат кижээ улуг когарал болбазы-биле бир баш бода малга каш төгерики онааза чогуурул, шээр малдың каш бажын бир бодага деңээрл, ону тодарадып алыры чугула» — деп чугаалаан.

Оран-делегейин байлаан ажыглаарынга тускай чурумну тургузар. Таварышкан-на черден ыяш кезип болбас, одаар ыяш болгаш тудуг ыяжы белеткээр черлерни тускайлаар. Ыяш белеткелин кышкы үеде чоруткаш, ону хар кыры-биле сөөртүр. Чай-

гы үеде ногаан бүрүлүг ыяш кезерин шеглээр. Агаар-бойдустун байдалы чыл бүрүде өскерлип турары-биле бистиң Тывада соок үе узап, чылыг үе кызырлып орат.

Бистер, араттар, чүгле мал ажылы-биле амыдыраарымыс берге болур. Чер ажылыныче ханылап кирери чугула. Кызылтас тарылгазын көвүдөдир. Ооң-биле чергелештир кожуун бүрүзүнге доңмас кара суглуг черлерге суг күжү-биле ажылдаар дээрбелерни кылыр. Аңаа кызыл-тасты далган кылдыр дээрбелээш, далгандан кылган чем аймаан көвүдөдир. Өреге бүрүзү кыштап, чайлап чиир тарааны тарып, ажаап алган турар кылдыр ажылдаар.

Кожуун бүрүзүнге биче бүдүрүлгелерни тургузуп ажылдадыр. Аңаа шанак, тергеден эгелээш, аъттын бүрүн дериг-херекселин бүдүрер. Арат өг-бүлелерде алгы-кеш элбек, дүктаагы бар чүве болганда, алгы эттээр, оон чылыг хеп даараар. Хөм эттээр, булгаар кылыр черлерни ажадыр.

Бистиң Тывада малдың янзы-бүрү аарыглары негтереп турар. Ынчангаш Россия-биле дугуржуп тургаш, мал эмчилерин чалап эккеп ажылдадыр. Олар чүгле мал эмнээри-биле кызыгаарлаттынмай, тыва аныяктарны база мал эмнээринге өөрөдир дээш, Буян-Бадыргы оон-даа өске чугула сорулгаларны идип үндүрген. Мен үстүнде Буян-Бадыргының илеткелинин чүгле кол-колун ушта бижээним ол. Илеткел узун-даа, ында салдыг сорулгалар чугула-даа, тодаргай-даа чорбадыве.

Монгуш Буян-Бадыргының илеткелинге идип үндүрген чугула айтырыглары амыдырал-

га боттанып турган деп бодаар мен. Мен 40 чылдарның эгезинде Чадаана чеди чыл школазынга өөренип турган мен. Ынчан Чадаананың Кара-Дытка далган дээрбелээр дээрбе дүн-хүн чок ажылдап турган. Ооң чанынга бүдүрүлгө чери турган, аңаа шанак, тергеден эгелээш, хомут, дуга, чулар, чүген — аъттын бүрүн дериг-херекселин кылып турган. Ол ышкаш хөм эттээр, алгы эттээр цехтер база ажылдап турган. Булгаардан сапык, бродни дээш хөм идиктерни, хой, өшкү кежинден чолдак тоннарны, холхатарын база даарап турду. Дүк дыдар станок база бар. Дүктен кидисти, кидис идиктерни кылып турдулар. Ол-ла чылдарда Теве-Хаяга, Сүт-Хөлдүн Арыгда-Тей үстүнге, Кызыл-Тайга суурнун адаа дужунга арыга далган дээрбелери ажылдап турган болдур ийн.

Мен алдан чылдарның эгезинде Чөөн-Хемчикке ажылдап турдум. Ол республикада чер-девискээр болгаш өңчү-хөреңги-даа талазы-биле эң улуг районнарның санынга турган. Чоннуң хей-ады бедик, ажыл-ишке сундулуг турганы-биле колхоз, совхозтар планныг сорулгаларын болгаш социалистг хүлээлгелерин чыл бүрүде ажыр күүседип турдулар. Районга социалистг күш-ажылдың маадырлары безин үш киж биж турган. Мурнакчы хойжулар: Ооржак Лопсаңчап, Монгуш Чола, Ооржак Дажы-Намчал. «Ленин» ордениниң эдилекчилери мурнакчы саанчылар: Хомушку Кувискаал (ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутады чораан), Кара-Сал Таан. Ол чылдарда районнун ажыл-агыйлары долузу-биле механизастаттыг сүт-

бараан фермаларлыг турган. Сүт-бараан фермалары, хойжу бригадалар төптери, хову турлаглары чунар-бажыңнарлыг, кызыл-булуңнарлыг, электри чыры-биле хандыртынган турган чүве.

Чер ажылынга бедик агротехниктиг хемчеглерни ажыглап тургаш, бедик дүжүттү өстүрүп турдулар. 1963 чылда район күрүнеге 27 муң тонна тарааны дужааганын утпаан мен. Ол-ла чылдарда Чөөн-Хемчик районун болгаш ооң ажыл-агыйларын бедик мергежилдиг, салым-чаяанныг кадрларның удуртуп турганын магадаар мен. СЭКП райкомунун бирги секретарына Дөжүлдей Ондар, ийги секретары Кочанков, үшкүзүнге — Сииринсоо. Райкүүском даргазынга Константин Дилгижек, ооң оралакчызынга бо одуругларның автору, хоорай күүскомунун даргазынга Мergen Өлзей ажылдап турган.

Чөөн-Хемчик — ат-алдарлыг кижилерниң чурту. Россияның маадыры, камгалал сайыды, армия генералы Сергей Шойгу, Тывага Чазак даргалап чорааннар Монгуш Буян-Бадыргы, Сат Чүрмет-Дажы, Ондар Байыр, Чимит-Доржу Ондар, делегейге алдаржаан тыва цирк бөлүүнүн удуртукчузу Владимир Оскалоол, тиилелге дээш амы-тынын берген эки турачы маадыр Сат Бүрзекей дээш, хөй-хөй алдарлыг кижилерниң төрүттүнген чурту.

Сүт-Хөл — Даа кожууннун сумузу-дур. Тываның ат-алдарлыг мөгелери Сүт-Хөлдөн үнгеннер. 427 килограмм даш көдүрүп чораан Ондар Шойдаң, 274 килди көдүргөн Донгак Даржык. Оларның көдүрүп чораан даштарын Сүт-Хөлдүн чону ту-

раскаал кылдыр камгалалга тырып алганнар.

ТАР начыны чораан лин Сарыг-оол, республикаадымнарлыг хөй чылда шүглүп чораан сура мөгелер Сарыглар Семис-Ондар Сүүр-оол, Тыва күчүтен мөгежи Аяс Мончаан мөгелер Андрей Хер-Эрес Кара-Сал оларны каарга-ла, четчир боор.

Ол-ла чылдарда Чөмчик ажыл-агый тал биле мурнакчы районундан аңгыда, уран көрүлделеринге чыл бүгү тиилелки бооп турган. Тыва сурагылыг хөөмейжилери сим Дакпай, Сат Манча Кара-Сал Ак-оол, Ондар Мажымал дээш, оон-даа өске алдаржып турдулар. Б тывыг композиторлар Кал Сал Дамдын, Александр Онкайызы-даа ырының сөзүн, жээш, аялгазын удур-ла чыдып алырлар. Чыл саны болуп турган уран чүүл бедкелдерин колхоз, совхозтар удуртукчулары боттары барар чүве. Ылаңгыя Шемик «Большевик» колхозтун газы Даваа огул Шулуун Кут боду база ырлар болгаш үч чүүлге дыка идепкейлиг, лективин баштап алгаш, аднажып чедип кээр, рай бо-ла бирги черни алган улус.

Чөөн-хемчикчилерге гаш Даа кожууннун сумузу раан сүт-хөлчүлөргө ол улуг йырларын бедик тура-сорун ажыл-ишчи чедишкннер бедик деңнелдиг эрттирер күзөдим.

Чигжит оглу Аваа МОНГУ
Тыва Республиканын
дарлыг ажылдакчызы.

АМЫДЫРАЛЫ СОЛУН-БИЛЕ ДОТ ХОЛБААЛЫГ

Алексей Хунаевич Аир (чурукта) 9 чылдың август 1-де Тыва Арат публиканың Эрзининг Бай-Дага орту-шыдалдыг арат кижиниң өг-бүлезинге үттүнген. Кажан Тыва ССРЭ-ниң эзеңинге кирип, тываларга совет порт тыпсып турар үеде Аир паспорт лунга херечилелин дужаарга, ооң үттүнген черин Тес-Хем кожуунуң магалдай суур деп каан болган. Ангааш Аир оон бээр-ле хамык доку-тилерге төрүттүнген черин паспорт таар бижири апарган. Ооң кижин бооп, тың эзер дергизинден халбактанып тунгуже өзүп келген үези – Тыва тускай догуннаан күрүне апаргаш, тыва на-нал бижек чогааттыг чылдар. Би-өөренир дээш чер бүрүзүгө чоннуң аады көдүрүлген хайнышкынныг үе-тан. Ол дугайында Алексей Хунаевич биле хөөрежип, чугаалажып орувус-ол мынчаар сактып чугаалады:

– Бистиң аалывыс Сайгыга турган е. «Куштуг бижек» чедирикчизи ын баглааш, өгже кирип келди. «Куш-бижек» дээрге, дүрген чедирер поч-Чагаа хавының даштында көге-буга уп каан боор чүве. «Куштуг бижек» ирикчизи шай безин ишпейн оргаш, аңын чазыпкаш, чугааланды: «Ка-тыг кижин бүрүзү 29 үжүктү каш хонук-инде доктаадып алыр ужурлуг. Ооң-нда өөренип алган үжүк-бижин езу-арат чоннуң ортузунга суртаал ажы-чорудар» деп элээн тайылбырлаан-нда, «куштуг бижек» ораап келген к саазынын мээң чанымче октапкан, ирип-ле алган мен. Чаңгыс-даа үжүк-ыыр эвес, кара шокар кылдыр парлап-н саазынның дырышкыч черлерин эде-ткылааш, хойлап алгаш, төрелим-ур ол шапкынчыдан айтырдым: «Чүү-саазыныл бо, акый, ады бар чүве». «Бар болбайн, «Шын» деп солуннуң-ты-дыр. Үжүк өөренириниң «башкы-ол. Шору чүве-дир сен. Ам кээримде, үн солун эккеп бээр мен, эки өөрени!» деп мени чагыды.

Ам төөгү көрүп, бодап чоруурумга, мурнунда «Үнэн» азы тывалаарга, өйде-ле «Шын» солун, амгы «Шын» унум-биле эң-не бир дугаарында-аар танышканым ол. Тыва чонунга-те шынын чедирип чораан «Шыным»-е мээң амыдыралым дорт холбаалыг

апарганынга өөрүвес аргам чок. Август айның эгезинде мен 86 харлаар мен, а ынак солунум база-ла август 31-де баштай үнүп эгелээнинден бээр 90 чыл юбилейин демдеглээр – дээш, Алексей Хунаевич каттырып кагды.

Шынап-ла, Алексей Хунаевичиниң эрткен амыдыралы «Шын» солун-биле дорт холбаалыг. Ол солунга парлат-тыгана тыва алфавиттин үжүктерин өөренирде, терек чаргаш, ооң токпаан калбартыр хаарылдааш, шуугай кыл-гаш, ооң кырын үзүш, хүл-биле чаггаш, ол калбак шуугайга үжүктерин бижээш, шуптузун шээжилеп, өөренип ап турган. Кончуг өөрениичел дээш башкызынга мактадып-даа турар. Шакынчаар школа-даа дооспайн, ол тыва үжүктерин «Шын» солундан кончуг эки доктаадып, билип алгаш, ала-чайгаар-ла бижекке, номчуу-рунга өөрени берген.

Алексейни шериг эрттирери-биле Ыраккы Чөөн чүктүң шериг округунче кый-гырткан. Кады шеригге келген хей нацио-налдыг оолдарның аразындан Айырың бижири кончуг чараш болган. Ынчангаш ону округтуң бижекчизинге томуйлаан. Ол үеде шеригге писарь (бижекчи) деп эрге-дужаал шупту шериг кезектеринге турган. Ынчангаш Алексей Хунаевич 3 чыл 8 ай иштинде Сахалин, Курил ортулуктары, Владивосток, Хабаровск дээш каш улуг хоорайларга шериг албанын эрттирген. Ол үениң иштинде шериг документилер-ни эңмелеп, бижип тургаш, орус дылдың грамматиказын база эки өөренип алган. Барык 4 чыл чыгыш шеригге бижекчилеп турган Алексей Кызылга чедип келирге, ону «Тываның аныяктары» солунга ажил-даары-биле ол үеде солуннуң редактору турган Шулуу Чыргал-оолович Сат ча-лаан. Ынчан «Тываның аныяктары» ийи дылга үнүп турган. Бир эвес бо неделяда солунну тыва дылга үндүрген болза, да-раазында неделяда ол-ла материалдар-ны орус дылче очулдургаш, «Молодежь Тувы» солунга үндүрер турган. Ынчангаш Алексей Хунаевич солунга келген мате-риалдарны тывазындан орузунче-даа, орузундан тывазынче-даа саат чок боду очулдурар апарган.

Тыва литератураның үндезилекчи-лериниң бирээзи Байкара Хөвөөмей, тыва бижектин алфавитиниң чогаадык-чыларының бирээзи Александр Пальм-бах-биле Аир аныяк чылдарында-ла танышып алган. Эң ылаңгыяда Пальм-бах-биле кожа чурттап, эртен, кежээ ажилче чоруурда, кээрде олар үргүлчү ужуражып, тыва дылдың сайзыралының, грамматиказының дүрүмнеринде чаа чүүлдерни, орус дылдан тывазынче кандыг-бир нарын сөстөрүн канчаар очулдурарын сүмележип, дугуржуп ап турганнар.

Бир-ле катап Александр Пальмбах биле Байкара Хөвөөмей Аирге кудум-чуга ужуражып келгеш, «Шын» солунга хелемчилеп ажилдаарын сүмелзэннер. Тыва дылдың өгбелери аңаа бүзүрөп, харысалгалыг ажил сүмелеп турда, Аир аңаа дораан-на чөпшээрешкен. Шынап-ла, Байкара Дамчаевич Хөвөөмей 14 харлыында типографияга өрүкчүлөп киргеш, чогаалга салым-чаянны-биле «Шын» солуннуң корреспондентизинден харысалгалыг редакторунга чедир депшип, ажилдап эгелзэн чылдарының

эгежи турган.

Алексей Хунаевич Аир «Шын» солунга очулдурукчулап кээп турда, солуннуң кол очулдурукчуларына ынчаарда Күжүгет Лопсанович Сарыг, Сергей Серенович Кызыл-оол, Монгуш Чысымаевич Топчаа ажилдап турганнар. Ынчан «Шын» солун редакциязына оларга чедир очулдурар, сөс таарыштырар кижилер турбаанын Алексей Хунаевич сактып чугаалап орду.

– Очулдурукчунаң нарын мергежилин чүгээр эки кылдыр шигээдип алырынга үстүндө ады кирген журналистер меңээ улуг дузаны чедирип, мени очулгага өөреткен улус – деп, Алексей Хунаевич улуг чоргаарал-биле чугаалады.

Очулдурган материалдарны ол үеде «Шына» хейү-биле парлап турган. Очул-дурары дыка берге материалдар келирге, Алексей Дүгержаага, Сергей Кызыл-оол-га, Монгуш Топчаага, сөөлүндө барып Алексей Аирге база хейү-биле дагзыр апарган. Кажан СЭКП Төп Комитетиниң Пленуму, улуг шуулганы болу бээрде, Хрущевтуң, сөөлүндө Брежневтин теле-тайп таварыштыр келген материалдарын очулдурар дээш, солуннуң очулдурукчу-лары редакцияга хонар турган.

Алексей Хунаевич Аир суглар хондур ажилдааш, эртен бажыңнарынга барып, дыштанып, шайлап алыр дээш, редакция-дан үнүп турда, солуннуң ажилдакчы-лары, журналистер чаа-ла ажилче кээп турган үелер доктаамал таваржыр турган. Орузундан тыва дылче очулдурар тала-зы-биле мергежил очулдурукчуларның чедип алган онзагай талантызы деп чүвени «Шынның» ол үеде ажилдап чорааны хоочун очулдурукчуларның ажил-ижин доктаамал көрүп, олардан өөренип чораан болгаш эки билир мен. А тыва дылдан орус дылче чеченчидир очулдурары оон-даа артык нарын деп чүвени ол талазы-биле тускай эртемни-лер эки билир.

Алексей Хунаевич чүгле орус, тыва-зынче очулдурар эвес, а солун жанр-ларының янзы-бүрү хевирлериниң материалдарын аңгы-аңгы темаларга бижириңиң талазы-биле кайгамчык мергежилдиг журналистерниң бирээ-зи. Ол эрткен вектин 90 чылдарында амыдыралдың дүшкүрлүг үезинде тайга чурттуг тожу улус шуудунче кире бергеш, бай-байлак чериниң, тайгазының аң-меңин аңнап, балык-байлаңын тудуп чип, кат-тооруун чыып чип, ол бүгүнү чо-гумчалыг ажылгай бергениниң дугайында очерктер номун база чырыкче үндүрген.

Алексей Хунаевич Аир күш-ажылчы намдарының аразында үзүктелииш-киннерлиг-даа болза, «Шын» солунга ниитизи-биле 35 чылдарның дургузунда очулдурукчулап, корреспондентилеп ажилдап келген. Ол амгы үеде «Шын» солуннуң аңгы-аңгы чылдарда ажилдап чораан журналистериниң эң улуг назы-лы. Ол — совет парлаганың тергини, «Тыва Республиканың алдарлыг ажил-дакчызы» деп бекит аттын эдилекчизи. Тыва журналистерниң эң улуг өгбеси Алексей Хунаевич Аирге «Шын» солуннуң чырыкче үнгенден бээр 90 чыл онда солуннуң хей санныг номчукчуларының, редакция коллективиниң мурнундан бистиң аравыска ам-даа хей чыл чурттаа-рын күзеп каалыңар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Төрел чонун сени билир

Хоочун журналист,
хей шаңналдарның эди-
лекчизи Светлана Сал-
чаковна Балчырга

Меңге меңги бажын
шыпкан тайгаларлыг
Мөөрүктерлиг но-
гаан эзим, арга-сынныг
Байлак оран, ыдык чурттуң
Бай-ла-Тайгаң
База катап сенче көрүп, мөгейип тур.

Төрзэн чериң, төрел
чонуң сени билир,
«Төлептиг кыс «Шынның» арнын
каастап чор» деп,
Чоннуң берген үнелин сактып чору,
Чогаадыкчы салым-чаяан
бедин тут-ла.

Белен эвес мергежилди шилип алгаш,
Бергелерге торулбазың
магадаар мен.
Туруштуг кыс, тура-сорууң
бекит болзун,
Туткан ижиң, кылган үүлөң
бүдүп чорзун.

Ажыл-ишке шаңнал-мактал
сени ойбаан,
Алдарлыг ат, хүндүткелге
төлептиг сен.
Арбын чоннуң, «Шынның»
өңнүү номчукчулар,
Аалчызын уткуп, үдеп,
манап чоруур.

Бежен арттың бедин
харап чурттап келгеш,
Белен орук чуртталгадан
дилевзэн сен.
Чогаадыкчы ажыл-ишке
чалгынналып,
Чорууң чогуң, чонуң өөртүп,
үр-ле чуртта.

Чоргааралы болуп чордун

Күш-ажылдың
хоочуну, хей чылдар-
да «Шын» солуннуң
кол бухгалтеринге
ажылдаан Алдын-кыс
Байыровна Монгушка

Чырык черге чаят
тыганаң назынында,
Шыны херек,
хей чон-биле эдериштиң.
Чылыг, чымчак сеткилдиңиң
үнелээр бис.
«Шынчыларның» чоргааралы
болуп чордун.

Төрүттүнген Эрзин чурттуң
айдызап каан,
Төрзэн Тываң чолдуг кызы
адың сыкпаан,
Амыдырал узун оруун уламчылаан
Алдар-аттыг ие болгаш кырган-ава.

Алдан арттың бединдиге
үнүп келдин,
Назы дөгүп, кыраан мен деп
бодава-даа,
«Шынчыларның» изиг одаан
чүшкүрүп чор,
Чылыыңа бис чыннып чоруул,
буяның ол.

Чолдуг болуп төрүттүнген назынында
Чорууң чогуң, үүлө-херзэн
бүдүп чорзун.
Эргеленген эжиң Эрес деткип чоруур,
Эжиң-өөрүң дөгере сээ чоргаарланыр.
Сергей ХЕРТЕК.

ЭМЧИ АЧЫ-ДУЗАЗЫНЫҢ ШЫНАРЫ ЭКИЖЭЭН БЕ?

Эмчи ачы-дузазының байдалы Тывада кандыг болуп турарыл, кижилерге таарымчалыг байдалдар эмнелге албан черлеринин шуптузунда тургустунган бе – бо айтырыгларга хамаарыштыр ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыды Орлан Донгак, оралакчылары Белекмаа Монгуш, Светлана Емельянович, Күдөр Монгуш парлалга конференциясын эрттирген.

Журналистер-биле ажык чугааның кол өзүн сайыт Орлан Донгак тудуп, тода, билдингир тайылбырларны берген. Баштай-ла чонга шынарлыг эмчи ачы-дузазының чедирилгези деп билишкенге хамаарыштыр эмчилерниң көрүжү кандыг болуп турарының дугайында айтырыг салдыган. Ол ам билдингир-ле, аарыг кижилерге эки шынарлыг эмчи ачы-дузазын чедирери, оларның кадыкшылын дүрген сегидери, аарыгларны баш удур болдурбас талазы-биле ажылдаары. Кол сорулга бо.

Эмчи кадрлар-биле хандырылга дугайында шагдагының тапталган айтырыына хары кылдыр, ылаңгыя көдээ черлерде кызы мергежилдин тускай специалистери – кардиолог, отоларинголог, уролог, ортопед, педиатр, невролог, пульмонолог, эндокринолог эмчилер чедишпезин Орлан Эрес-оолович дыңнатты. Ооң-биле чергелештир «Көдээ черниң эмчизи» («Земский доктор») деп программа езугаар аныак эмчилер кожууннарже ажылдап баргылаан, оларга бажың-балгат садып, тудуп алырынга бир миллион акшаны берип турган болгай. Амгы үеде аныак специалистерни көдээже чорударына кризис-биле холбаштыр акшаландырышкын байдалы берге болуп турза-даа, моон-даа соңгаар көдээ кожууннарны спе-

шинчилел институтунун организастааны ийиги эртем-практиктиг конференциязынга чораш, аңаа келген эмчилерниң бирээзи-биле аравыста анаа чугаа кадында кожууннарда дам-на чедишпейн турар кызы мергежилдин эмчилерин өске регионнар чирип ап турарын дыңнадым. Ам бо үеде Камчаткаже безин аңгы-аңгы кожууннардан 6 тыва эмчи чорупкан болду. Артында-ла өгбүле бүрүзүн дораан ийи өрээл квартиралар-биле хандырган, чаладып чедип келгени дээш мөөң дузаламчы 140 муң рублди берген, алыр акша-шалыңы Тывадан ийи-үш катап хөй. Абакан, Красноярск, Новосибирск дээш, оон-даа ырадыр чоруп турар эмчилерниң саны 100 ашкан. Ортумак одуругнун медсестра уруглары база ыңай-бээр шимчеп эгелээн. А ол-ла үеде Тывада эмчилерниң хостуг олуттары 237, бо хире хөй эмчи кадрлар чедишпес. Кадык камга-

(модернизация) езугаар чаа үениң дериг-херексели-биле хандырылга чүгээртээн деп болур. Ам ол аппараттарның дузазы-биле бистиң эмчилеривис Красноярск, Томск, Новосибирск, Москва эмнелгелеринден дора эвес бедик технологиялыг медицина дузазын чедирип шыдаар. Чижээ, Тывада коронарография аргазы-биле чүрекамыр аарыгларын чайладыр нарын кезишкиннерни, лабораторлуг шинчилгелерни, УЗИ, флюорография, МРТ, ангиограф аппараттарын чедимчелиг ажыглап тургаш, шын диагностиканы чорудуп турар. Ынчангаш Тывада эмчи ачы-дузазы черле экижил турарына идеген болур.

Ындыг турбуже бистиң чонувус ыңай-бээр өске хоорайларже барып шинчидеринге, эмнедиринге чүткүлдүг болгай. Кожууннардан хөй кижжи Кызыл хоорайга кээп эмчилексээр, ооң ужуң Кызылдың поликлиникаларында, эмнелге черлеринде оочурлар улуг, ында чамдыкта оочур хунаашкаш, аарыг улус дам-на нервиленип, кылыкта-нып пат-ла боорлар. Электрон-нуг оочурларны кирип каарга-даа, улус ону ам-даа ажыглап чаңчыкпаан, оон бужурганар, ынчангаш «дириг» оочурлар тургузар. Чогум телефон-биле бижидип алыры база дыка таарымчалыг чорду ийин.

Кижилер каяа-даа эмчилээр эргелиг, ыңдыг-даа болза специалистер, чогуур аппаратура барда ол черинге эмнедип алыр болза, акша-төгериинге камналыгы, ал-боттарына халалыг

эвес болуру чугаажок. Өске талазында соңгаар баар ужур база тургустунуп келгилээр. Ону мен бодум-даа «кежимге» көрген мен: эрткен чазын ма-

нито-резонанстыг томография (МРТ) эртер ужурлуг апарымга, Кызылда ооң оочуру улуг, ийи-үш ай иштинде манаар болган. Ам канчаар, Абакан чедип, аңаа ол аппаратка төлевирилг кирип алган мен. Ынчангаш кижилерни улуг хоорайлар кирбейн, чүгле маңаа эмнедир дээр эргевис-даа, харыывыс-даа чок, кол-ла чүве – чоннун кадыкшылы, оон эрткен чүве бар эвес.

Эмчи этиказы, аарыг кижилер-биле чугаалажырының сагылгазы база эң чугула айтырыгларның бирээзи. Яамы хамаатыларның хомудалдарын сайгарып, четпестерни эдер талазы-биле тодаргай ажылды чорудуп турар. Бо чылдың эгезинден тура чондан 786 айтырыглар кирген, мурнуку чылдардан чогуң эвээжээн. Ооң иштинде эмчи ачы-дузазының шынарына хамаарыштыр хомудалдар база бар. Хомудал бүрүзүн Кадык камгалал яамызында Эмчи этиказының хөй-ниити чевүлели болгаш медицина палатазы сайгарып, эмчилерин, эмчи сестраларының, өске-даа ажылдакчыларның боттарын этикага өөредип, психологтук тренинг мергежилгелерин чорудуп турар. Дам-на багай аарыг кижилерге каржы-хажагайын көргүзөр, хууда сагыш-сеткил эмоциясын ажылынче эккеп, бак

чаңнаттынар чоруктарны ге черлеринге черле бо ужурлуг.

Мээң бир эжим, адааш канчаар, изигде х. базышкыны улгаткаш дескинип, кээп дүжерге, ры «дүрген дуза» чалап 20 минута болгаш келге дыл адаанга салыр эм көрүп олурган. «Дээвири дескинип тур, хол-буду эгеледи, чарным араз соок дер бадып тур» даа, аарыг кижиге шуут болган. Эжим ооң хол-бажын бичии суйбапта бе деп бодаарга-даа, эраг болган. Аарыг кижидээринден безин ческин болурга, канчап тааржыр. Ынчангаш кижиге эки хама, эптиг-эвилең, дузаарлурга, аарыглардан сегимнерниң чарты хире ажзаны чедириптер. Тывал «Сагыш-биле аарыыр, биле сегиир» деп үлегер, үндезин чокчерге тывылба болгай. Сагыш дээрге, үеде стресс, нервилер, а

циалистер-биле хандыраарының ажылы уламчылаар ужурлуг. Эмчилерниң чедишпес байдалын республиканың кожууннарын эргип-кезип турар «Кадыкшыл маршруду» чүгээр чавырылдырып турар. Ында чугула дериг-херексел бар болгаш кожууннарда ховар тускай специалист эмчилер Кызылдан баргаш, көдээ чонну шинчип берип турары кижилерге кончугаа ажык-дузалыг эмчи дузаламчызы болбайн аан.

Мен дараазында хүн эмчи-социал айтырыгларның эртем-

лал адырының бир чидиг айтыры бо. Ону шиитпирлээринге специалистер белеткээриниң күрүнө программазы ажылдап турар. Ол езугаар бо чылын 100 ажыг кижини интернатура, ординатураже өөредип чоруткан.

Кожууннар колдуу эмнээш-кин болгаш диагностика чорударына чугула херек дериг-херексел-биле хандырттыган. Ындыг-даа болза аппаратура эргилеп турары, ону таптыг ажыглаар специалистер тывылбайн баргылаары шын. Кадык камгалалының чаартылгазын

дээрге, кижиниң сеткил-хө, угаан-бодалының эки чүгүзүрели, буян-чолга идея, Ынчангаш бүгү тала-биле нээшкын шынарлыг болур бо ам-на ынчан эмчи ачы-дуза чогуур деңгелде деп болур.

Кадык камгалал яамызы хүн бүрүнүн чай чок айтырыгларына алаак аарыгларны баш удур болдурбас талазы-биле ажыл кичээңгейден үндүрүп ту хевирлиг. Ынчангаш парлалга конференциязының соок сайыттың бирги оралакчы Белекмаа Доржуевна-биле «Шын» солунну дамчышты чонга тайылбырлыг материалдарны удаа-дараа парлап турарын дугуруштувус, ол-даа болдуза ыйнаан. Журналистер республика эмнелгезинде технологияның дериг-херекселдери-биле болгаш оларга эмнээшкын чорударына кай хире арга-шинектинин тайызы-биле таныштырылга болгонун сонуургап көргөн бис. Ниити биле үстүнде айтырыгга хары кылдыр эмчи ачы-дузазының шынары экижил турар деп билур, ынчалза-даа кичээңгей үндүрбейн, шиитпирлээр соргалар ам-даа хөй.

Надежда ЭРГЕ
Чингис СААЯН

ТООЛДА ДЕГ КУДА

Чингине тыва хойнуң ук-зын камгалап өстүрүп ар «Бай-Хөлдүн» малчыларының хей кезин 25-хире хар-назылыг. Бо нерде ук көдээ ажил-ий бүдүрүлгезинге база өг-бүлө немешкен. Мурчы малчыннар Мурат, Азана Отсурларның куда-бурунгу тыва езу-биле ырлаан.

чарыштарга эртип турарынга эрестиг оолдун хей-ады улам бедзэн. Аныяктарның ажил-ижинде-даа, хууда амыдыралында-даа өгбелерниң чаагай чаңчылдарын хүн бүрүдө эдерип чоруунуң им-демдектери хөйгө көскү. Бай-Даг сумузуңуң чурумалдыг делгем-неринде каш чүзүн мал-маганны кадарып, чылдың дөрт эргилдезинде одар солуп, оглаа адын эзертеп, аяк хээлиг тыва идик-хе-

нешкенин дээди белек хой ужазы, хүндү чемнери база сүт арагазы-биле илередир. «Ах» үлени бүдүрген, чоруун чогулган аалчылар аъттарынынга-даа белең.

Кудалар уругнуң өскөн өөнгө, аймак-төрелинге өөрүп четтиргенин база катап чугаалааш, чарлат-тынган куда-шайлалгаже, Эрзин суурже үнүккенер. Аныяктарны бүрүн мөңгүн каасталгалыг, тыва дериг-херекселдиг, чымчак чорук-

Өгленишкен Мурат, Азана Отсурлар.

ва куданы эрттирер дээн аныяктарның боттарының ий болган. Тыва Рес-аның Чазааның доктаалы-лусчу езу-чаңчылдар чылын төлөздө, Эрзин кожуун азы, даргазы Роман Шинин «Бай-Хөл» бүдүрүлгезиниң глазы, директору Эртине й олар аныяктарның эге-нин өөрүшкүлүг деткээн. ыл бурунгаар салым-чолун черге доңнап алыр изиг ийи аныяк кижик көдээ иштиң бергезинден чалдан-кодан хойну хүлээнип алган. ыг Улуг-Хайыраканның баа-алдын Бай-Хөлдүн эриин-п-оранын мандыдып чурт-дишкеш, изин салгаар урук оолду, ужук тудар кысты-яаганнар.

рат Валерьевич — олут ор-лан-шоова, эрес-кежээ, то-ыг оол. Малчыннар чыыш-га шаңнадып-мактадып, эр-биле Наадым-байырга ангаш, хүрежи-даа ки-Узүргеткен чүгүрүктери

вин даарап кедип чоруур. Ада-иезиниң чурттап чорааны делгем-нерин элээр — аныяктарның чуртталгазынга дүрүм. База олар-га эртенги шайының дээжизин оран-таңдызынче өргүрү чаңчыл болган.

Куда дугурушкан хүн, айыт-тынган шак-даа келген. Келиниң эр эжи-биле амыдырал тудуп үнеринге белеткели адакталган. Күзенчиг аалчыларны — кудалар-ны кыстың улузу кодан чоогундан-на аяк-шайлыг уткуп, дөрже чала-ды. Күдээге, ооң талазынга өжге киреринге оолдун ынакшылын «хемчээген» айтырылгар, даалгалар турбаан. Өгбелеривис өг-бүлө тударын кижиниң эң кол буян-кежи база ыдыктыг хүлээлгези деп санаар. Ынчангаш күдээ оолга база төрөлдөргө оюн-баштактыг-даа бол, «моондактарны» таварыш-тырбас чораан. Төрөлдөшкөн талаларның чөпшээржилгелиг чугаазы, «бедик эктиңерден тут-тундуруп, делгем эдээрден халбактаңдырганыңар дээш чет-тирдивис» деп, эл-сеткилдиг дем-

тут аъттары баглаашта манап тур-ган. Өгленишкеннер орук аайы-биле тус черниң онза-чараш черлери — «Сунрап Гьяцолинг» хүрээзи, маани-хүртүзү база субургандан кежик дилеп, тейлеп алдылар. Оду кыпкан карактыг, чазык-чаа-гай келин кыс Азана думаалайын эстеңнедир челзи бээр, чара-жын канчаар! Тажы биле даңгына Эрзин хемни кешкеш, Субедейниң тураскаалын эргээш, куда-дой өргээзинче, аъттарының дава-нын чаңгыландыр, кудумчуларны одуртур хаптарга эң-не көрүштү болду!

Аймактың улуг назылыг, хөй ажы-төлдүг, хүндүткелдиг өгбелери аныяк өг-бүлөгө ыдык-тыг йөрээлин, өртээ турбас чагыг-сөзүн дамчыдып берди. Өргүн чонунга «күрүне» болга-нын чарлап, чараш байырлаан аныяктарның аас-кежи өндүр, ажил-херээ бүдүнгүр, оруу ак болзун!

Чаяна ЧЫКАЙ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ЫДЫКТЫГ ТЕВЕ-ХАЯ

Тывада бойдустун чу-румалдыг чараш черлери көвей. Оларга чер-черлерде Теве-Хаялар хамааржыр. Тоолчургу чугааларда кирген, чоннуң бодунуу-биле адап кааны Теве-Хаялар.

А тевеге кара олчаан демей, кегженип чыдар Теве-Хая Тес-Хем кожуунда. Ол дээрге бойдустун чаяап кааны кайгамчыктыг элдеп чүүлү! Ырактан-даа, чооктан-даа көөргө, анаа дириг теве-ле: ийи мөгеннерлиг, бажы, моюну база бар, ийи карактарлыг. Ол элдеп солун Теве-Хая Тес-Хем кожуунуң төвү Самагалдай-дан ырак эвесте, Дыттыг-Хем кежилдир, мурнуу-чөөн тала-зында 9-10 километр черде, Самагалдайже көрнүп алган, чоргаар кегженип чыдар. Ооң бедии тос метр, узуну 25, кал-баа үш метр. Шак мындыг он-загай, теве-биле кара олчаан демей хая Тывада чаңгыс деп болур. Көрбээн кижик барып көрүнер даан, кайгап каар силер.

Теве-Хая кончуг чараш чер-де турар: долгандыр тайга-эзим, бичежек арыг, кылаң, кара суг-луг Хөл-Өжү деп хемчигештиң чоогунда, чаттыла берген но-гаан шынаада, даглар эдээнде чыдар. Ооң ындыг чартында тайга черде чараш Кара-Хөл бар (У-Шынаа тайгазында база Кара-Хөл бар). Бо Хөл-Өжү деп хемчигеш ол Кара-Хөлден агып чыдар, а Теве-Хая ол хемден 50-70 метр черде турар.

Теве-Хая дугайында тоолчур-гу чугаалар салгалдан салгалче дамчып келген. Шаг-шаанда бир лама чурттап чораан. Ол чонунга эки ажыктыг чүүлдерни кылып, ном-судурун номчуп, ду-залажып турарынга кара күштер удурланып, моондак кадып ту-руп берген. Бир-ле хүн кара күштер ламаны туткаш, чок кы-лыр деп турарын билип кааш, лама дезер ужурга таварышкан. Кара, багай күштер, аза-шулбус-тар ол чаагай сеткилдиг ламаны

Хая ышкаш болурда, чүгле ак өңнүг. Авазы Теве-Хая огулундан ырак эвесте, ооң ындыг тала-зында огул Теве-Хаяның соон-да ону манаанзыг көрүп чыдар. Ынчангаш Хөл-Өжүнүн чанын-да ийи Теве-Хаялар бар, бир-ээзи — хүрең, а бир-ээзи — ак өңнүг, авашкылар ийи тевелер-дир ийин. Ие кижик амыдыралда безин ындыг болгай, төлү дээш амы-тынын-даа бээринге белең.

Теве-Хаяларның чоогунга шаанда Самагалдайның хүрээзи тургустунган. Улуг лама-баш-кылар Моолдан ламалар чалап эккеп, сүмелешкеннер дээр: «Бо чер кончуг Ыдыктыг чер-дир, ээзи улуг лама-дыр. Ын-чангаш Самагалдай хүрээзин Теве-Хаяның көрнүп алган уунче көжүрер болза чогулчалыг» — деп чугаалашкаш, каш хондур ол Ыдыктыг Теве-Хаяны долган-дыр аш-чегин, саңын салып, ном-судурун номчааш, хүрээни Самагалдайже көжүргөн дээр. Бо тоолчургу чугааны мен солуннардан, номнардан номчаан мен. База ол ышкаш Тес-Хемниң улуг назылыглары Бардан Соян, Балчыр Шимит, Семен Самдан, Миндирия Чооду, Тарма Оюн, Семен Шалык (олар ам чок) болгаш өске-даа улуг назылыг-лардан улуг сонуграл-биле дыңнап, билип алган мен.

Ынчангаш Теве-Хая ыла-ла ыдыктыг, онзагай, чараш чурумалдыг чер. Амгы үеде тес-хемчилерниң, ылаңгыя аныяктарның дыштаныр ынак чери апарган. 2013 чылдың июль 2-3 хүннеринде Тес-Хемниң хоочуннарының ийи-ги турисчи следун Сама-галдайның 240 чыл оюнга тураскаадып эрттирдивис. Ону «Самагалдай» солунунга чырыткан мен. Ук чүүлүмде Ыдыктыг Теве-Хая чоогунга ту-рисчи, дыштаныр, кыжын лы-жалаар, чуңгулаар баазадан ажитса чүл деп саналымны кириген мен. Чүге дээрге ко-жуун төвүндө база ырак эвес, ону долгандыр «Чодураа» КУБ-тун, Белдир-Арыг сумузуңуң

сүрүпкен чүве-дир, мырыңай туттурар деп баргаш, ол лама хая кылдыр хуула берген. Ооң иези күжүр чонга буян кылып чо-раан огул хая кылдыр хуула бер-генинге муңгарап, качыгдап, ону сактып, тос чыл ыглап келгеш, огул ышкаш хая кылдыр хуула берген чүве-дир. Огул Теве-Хая хүрең өңнүг, а авазы огул Теве-

малчыннары чайлаглаар. Эш-тир Кара-Хөл, ижер Хөл-Өжү арыг хем база бар. Долгандыр тайга, ында кат-чимис, аң-мең хөй. Кандыг-даа кижик аңаа дыка дыштаныксаар, онзагай чер-ле болгай. Тес-Хемге ту-ризмни сайзырадырынга бүгү барымдаа бар.

Серенмаа ШОЙДУН.

АРЫГ СУГНУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

авян улустарның, эң ыя орус улустун, эң чаагай чылдарлыг эрте-бурунгу лалдарының бирээзи июль 7-де Иван Купала хүнү. Ол лал амгы үеде Россияның чоннарының ынак байыр-апарган. Бо хөглүг-солун лалды байырлаваас хоорай, эр бистиң чуртувуста чок. Ол луг-даа, бичии-даа кижилер й, суурларның кудумчула-бот-боттарыңче көк-мөөн-р суг чажып ойнаарынга

А бо Кызыл хоорайның мэ-риязы республиканың найы-сылалының кудумчуларынга Иван Купала хүнүндө бот-боттарынче суг чажарын сүмелеейин турар. Чүге дээрге Тываның Национал парыгында ажиттынган пляжа бот-боттарынче суг чажып, эштип, өске-даа оюннарны мага хандыр ойнап болур. 7-ден 13 хар чедир назынныг уруглар, оолдарга кон-чуг солун боор. Олар элезинден ордулар тудуп, «Элезин орду» деп конкурса киришкеш, эң эки элезин ордулар тутканы дээш,

шаңнал-мактал ап болурлар.

Иван Купала хүнүндө өске-даа оюн-тоглаа найысылал Кызыл хоорайның девискээринде суглар-га эртер. Иван Купала хүнү-биле холбаштыр езу-чаңчылдар дуга-йында ажыктыг чүүлдерни билип алыр бис. Иван Купала хүнүндө Илын хүнге чедир сугга эштирге, кижиниң мага-боду, сагыш-сетки-ли арыглары деп славян улустар санап келген. Ол үениң дургузун-да хамык-ла хир-чамныг багай чүүлдерден суг арыг боор.

«Шынның» корр.

Сонуургактарга

АА, БОГДА, АМЕРИКА!

Сөөлгү каш чылдарда даштыкы чурттарже аян-чорук кылып азы дыштанып турар тываларның саны көвүдээн. Чоогундан барып көрүп шыдаас бол, интернеттен көөр арга база бар. Бөгүнгү үндүрүлгөвиссте Америкада чурттап ажилдап чоруур журналист Николай Злобинниң «Америка. Живут же люди!» деп номундан сонуурганчыг, солун болур хире чүүлдерни парлады-выс. Номнуң авторунуң дугайында каш сөс: Николай Злобин 1993 чылдан эгелеп Америкада ажилдап турар ат-сураглыг журналист, политолог, аналитик, профессор. Бистерниң хөй кезиивис Америка дугайында хуннуң-не төлөмөдзэлдерден дыңнап, солуннардан номчуп турзувусса-даа, бөдүүн чоннуң кан-чаар чурттап турарын орта билбес бис. Ынчангаш тус черде чээрби ажыг чылдар дургузунда чурттап, ажилдап чоруур, ам артында журналист кижиниң эскериглери-биле таныжаалыңар.

Эң эки Чазак кайдал?

1776 чылдың июль 4-те Англияның чагыргазының адаанга турган 13 колония-лар боттарын хамаарышпас күрүнелер бис деп чарлаан. Сөөлүредир аңгы-аңгы чыл-дарда оларга 37 күрүне (штат), девискээрлер болгаш бир фе-дералдыг округ эки-тура-би-ле каттышкан. Амгы Америка — Конституцияга чагырткан республика. Өске күрүнелерге бодаарга, Америка адаандан өрү тургустунган, ооңчону төп эрге-чагырганы олар боттары тургузуп алганынга чоргаар-ланыр. Дыка үр үеде штаттар боттары күрүне тургузуу чок чурттап турганнар. Чамдык америк хоорайларны, алыс дөзүн алыр болза, кем-херек үүлгедикчилериниң бөлүктери тургускан. Винчестер — ше-риф, кольт — эптеширикчи турганын эрги кинолардан көрүп болур. Чүгө ооң соон-да олар боттары бар турган дүрүмнерни база хоойлуларны аразында дугурушкаш, ниити кылдыр дүүштүрүп аары чу-гула дээрзин миннип келген-нер. Оон бээр штат бүрүзү боду кымга-даа хамаарышпас эргелиг суд, күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнарлыг — конституциялыг. Аңгы бюд-жеттиг, үндүрүлгөни боттары чыыр, канчаар чарыгдарын база боттары шийтпирлээр, полиция база тус штаттың болур. Американың күрүне тургузуунуң кол үндезини — чурт, күрүне деңгелинге кол айтырылганы шийтпирлээр-де, бүгү штаттар дең эргелиг болгаш федералдыг эрге-ча-гыргадан барык-ла хамаарыл-га чок болур. Губернаторну олар боттары дорт соңуп аар, ынчангаш штаттың эң улуг эрге-дужаалдыг кижизи чурттуң төвүндө олар Ак Бажыңның ээзинге чагыртпас. Американ-нар хоойлу сагырынга ынак болгаш аңаа бүрүнү-биле ча-гыртырлар. АКШ-та Хоойлу эрге-чагырга болгаш хамаа-ты кижиден улуг эргелиг-даа болза, ниитилелден эрге-ча-

гырга база куду турар деп са-наарлар. «Эң эки чазак дээр-ге чагыргазы эвээш чазак» деп бүзүрелдиглер. Күрүне эрге-чагырга черлерин ниитилел болгаш массалыг информация чепсектери шыңгыы хайгаарал турар.

Делегейде — үшкү черде

АКШ чер-девискээр талазы-биле Россияның, Канаданың соонда. Кыдаттың бичии-ле мурнунда турар чурт. 2011 чылдың көргүзүлгөри-биле кижиз саны 313 млн. 212 муң. Бо хүнде ол үш дугаар чер-дир. Назы-хар талазы-биле ортумак назын эр улуста 76 хар, хе-рээжен чон — 81. Билдингир чогаалчы, драматург Изразл Зангвилл Американы «хайнып, эстип турар паш» деп адааны таварылга эвес. Америк чоннуң хөй кези — немец сөөктүг американнар болур. Оларның аразында эң ат-сураглыг кижиз чурттуң Президентизи чораан Дуайт Эйзенхауэр, сайгарлык-чылар болгаш чогаалчылар бай хөренгитеннер Рокфел-лерлер, пиво магнаттары Ан-хойзерлер болгаш Буштар, Уильям Боинг, Уолтер Крайс-лер болгаш өскелер-даа. Ий-ги черде итальяннар бар. Ий-вектер бурунгаар бо черже Италиядан 6 млн. кижиз көжүп кирип келген. Американың хөгжүлдизинге чүгө итальян рестораннары-биле эвес, ажил-ижи, талантызы-биле үлүг-хуузу киригеннер хөй: Рудольф Джулиани, Винс Лом-барди, Мадонна, Френк Си-натра, Джон Траволта, Френ-сис Форд Коппола. Амгы үеде боттарын шаандагы көшкен итальяннарның салгалы бис дээр улустуң саны 18 млн. чет-кен. Америк чуртталганың база бир улуг кези ирланд сөөктүг американнар тургузуп турар. Олар чурттакчы чоннуң 12 хуу-зу болуп турар. Американың хамаарышпас чоруунуң угуулгазын хүлээп турда, ат салганнарның аразында чеди ирландылар бар. Чурттуң 22 Президентизи база — ол-ла

чонга хамаарылгалыг болуп ту-рар: Буш адашкылар, Рональд Рейган, Ричард Никсон, Гарри Трумэн, Барак Обама. Поляк-тар, французтар, орустар, ис-паннар, голландылар, кыдат-тар дээш, кымнарны чок дээр. Оларның аразында еврей чоннуң төлээлеринге аңгы док-тааз эки. Олар чурттуң ажил-агынының бүгү адырларында көскү черни ээлеп турар нация болур. Ниити саны 5 млн. ажыг. Олар американнарга көөрдө, эртем-билии бедик болгаш акша-шалыңны олардан хөй ап турар. Еврей өг-бүлелерниң 50 хуузу чылда-ла 100 муң дол-лар орулгалыг болза, америк өг-бүлелерниң чүгө 20 хуузу ыңдыг орулгалыг. Американ еврейлерниң 60 хуузу эвээш-ле дизе, университеттер дооскан болза, ниити чуртта ол көргүзүг чүгө 30 хуу болуп турар. Ев-рей студентилерниң саны ни-ти студентилерниң санындан 30 азы 50 хуу чөдө бээр. Ол бүгү бедик көргүзүлгө америк ниитилелде еврейлерниң сал-дарын элээн күштүг болдуруп турар. Сенатта 14, Дээди судта 7, Нобель шаңналының америк лауреаттарының 37 хуузу база еврейлер.

Америкада чаш уруг төрүттүмээнде-ле, байырлап эгелей бээр. Уругнуң авазын-га белек сунар чаагай чаңчыл бар. Чаш кижиз чырык черге чаяаттынар дээрге саң-хөө айтырыы чайгаар тургустунуп кээр. Бо бүгү страховка — кам-галал кылдырткаш, чыгынган акша-биле дуглаттынар. Ак-шазы чок чединмес кижилерге эмнелгелер база эмчи дуза-зын чедирер, кым-кымны-даа кудумчуга каапкаш барбас. Америк күрүне аборттар кылы-рынга дузаламчы акша бер-бес, ынчалза-даа, ол чуртка төрүттүнген бичии чашка эмчи дузазын долдузу-биле төлээр. Ол ышкаш ала-чайгаар бичии кижиз күрүнеден көрдүнген ачы-дузаны халас алыр камгалал-дыг болур. Амгы үеде бир чылда-ла мында 4 млн. чаш-тар төрүттүнүп турар. Чаа божаан ие ийи хонганда ону бажыңынче үндүр бижири. Бир неделя эртерге, чаш кижини өг-бүлениң бичии уруглар эм-чизинге хынадып чедер ужур-луг. Американың уругларынга ат шилиирде өскелерде чок он-загай аттыг болзун дээш дыка кызыдарлар. Чижээ, артист Джонсон Ли оглун Пилот-Ин-спектор, актриса Гвинет Пел-троу уруун Яблоко, а ыраажы Алиша Кис уруун Египет. А бир бөдүүн ада-ие уруун Семерка деп адап алганы кайгамчык.

Галина МАСПЫК-ООЛ.
(Уланчылыг).

Культура амыдыралы

«Моцарт болгаш Сальери тыва сценада»

Адааргал, артыктаар сеткил, бодавыже, бо делегей кайы хире турар-дыр, ол хире эрги: «Мен кызып-кылайып чорааш, эвээш олчага таварыштым, а дуу кижиз хөй чишти чүү кончуг чийке тып алды?». Ылаңгыя чогаалдыкчы кижилер аразында кайы-даа шагда адааргалдың аспаанга туттуруп чорааннар, ол дээш когарааннар, амгы үеде-даа адааргалга алзып чоруурлар эвээш эвес. Ооң бир херечизинге Александр Пушкинниң «Моцарт болгаш Сальери» деп чогаалы хамаар-жыр. Ону шагдан бээр шижи-дип, киножудуп тургаш, чеже катап сценаалардан, экраннар-дан көргүспээн дээр.

«Моцарт болгаш Сальери» — езулуг трагедия. Ийи кончуг чогаалдыкчы генийлер, салым-чаяанныг композитор эжишкилерниң бирээзи өскезин адааргалдан хораннап өлүрүп каар. «Гений биле өжөөн-кылык кажан-даа эш болбас...» Пушкинниң сураглыг бо чогаал-тын тыва театрның аныак ар-тизи Леонид Каң-оол хөгжүмнүг драма кылдыр тургускаш, июнь айның төнчүзүндө «Тет-а-тет» биче театрга көргүскен. Тыва дылче очулгазын, ырыларның сөстөрүн, сценажыдылганын шуптузун Леонид Каң-оол боду тургузуп кылган. Дыңнап олу-рарга, шүлүктөй очулдурган сөстөрүн аянашкаа, чечен-мергени, ырларның чаражы шииниң тургузукчузу боду езу-луг шүлүкчү, чогаалчы, са-лымныг сценарист эвеспе деп бодалга кижини эккээр болду. Шынап-ла, ши соонда кады ча-нып орувуста, ооң ылап-ла ын-дызын хоочун артист Серепая Монгуш бадыткап, Леонидтиң боду шүлүк чогаалдырын, янзы-бүрү сценарийлер тургузарын мактап чугаалады.

Хөгжүмнүг шиини кол маадыры — Моцарт Сальериниң рольдары дыс Даржай болгаш у Стал-оол база Констан-жаана Куулар, Алоиза за Мортал-оол, агый на Сат рольдарын бүзүрэнчиг, чедишкни нап күүсеткеннер. Хөй наларында Анай-Хаак Ляна Ондур, Айдың Бгаан, Орлан Оюн, Саян Айзана Чылбак-оол хаа тунган. Оларның үш-дү бурунгаар Европа чурт-орду балдарына та турганы олчаан шимч-нери чараш, ээлгир, м-чыг, көрүксенчиг. Костю даа ол үениң узун юби фрактар, париктер — классикага дүгжүп тур-ракка өөрүнчүг, каас-коя өңнерлиг, аянынг. Арти-с ырлап турары шуут онза-гей чараш, тааланчыг ү чүгө дыңнаардан башк-биле кижиз дамчыдып, ил-шыдаас.

Ниитизи-биле чуга-га, чеже-даа трагедия тыва дылда бо хөгжүмн-ра көрүкчү кижиге таа-бээр, кайгамчык солун-гай чийк кылдыр тургус-Тыва сценада «Моцарт Сальери» — эгелеп чору-жиссер Леонид Каң-оол диишкени деп болур. Ш бо көрүлдөз ооң өөрө-рары дээди режиссерлар-тарынга диплом ажылы-ооң-биле ол музыкалыг ре-жиссерунуң дипломун-лап алыр. Ынчангаш Ты-ционал театрга база би-тускай көрүштүг, тыва-чогаалдыкчы аныак ре-немежип келгенинге өөрү-йыр чедирдивис.

Надежда З

ИЗВЕЩЕНИЕ

В Администрацию Пий-Хемского района поступило заявление гражданина РФ Неделина Сергея Анатольевича о предоставлении земельного участка из категории земель населенного пункта в аренду, сроком на 5 (пять) лет, адресной ориентир: Республика Пий-Хемский район, с. Уюк ул. Крюкова 72 общей площадью кв.м., разрешенное использование - для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации Отделом земельных и земельных отношений администрации Пий-Хемского района принимаются письменные заявления по данному извещению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений архитектуры Кужугет

Мөчөөн кижилерге тураскаалдар

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни чайырлар, тураскаалдарны тургузар.

Хем ол чары, Саянский переулок, 23.
Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 4477. Номерни парлапгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735, БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчы Тыва Респуб-талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редак-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа факты-дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.